T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HANEFÎ ALİM ALİ EL-MURÂDÎ'NİN MEZHEPLERE BAKIŞI

Abdullah Sinan SOYSAL
2501202364

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Adem ARIKAN

İSTANBUL-2024

ÖZ

HANEFÎ ALİM ALİ EL-MURÂDÎ'NİN MEZHEPLERE BAKIŞI

Abdullah Sinan SOYSAL

Bu çalışmada Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Ali el-Murâdî'nin (1132-1184/1720-1771) Rafızîlik ve Dürzîlik hakkındaki görüşleri konu edilmiştir. Ali el-Murâdî'nin Rafızîlik ve Dürzîlik özelinde iki risalesi bulunmaktadır. Rafızîlerle evlilik konusunu ele aldığı *er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı eseri ve Dürzîler hakkında kaleme aldığı *Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine* adlı risalesi Ehl-i sünnet alimlerinin bu mezhepler hakkındaki fetvalarını içermektedir. Bu bakımdan bu fetvalar Hanefî literatürde mezheplerle ilgili kaynak olma özelliği kazanmaktadır. Bu çalışma müftü ve fakihlerin fetvalarının İslam Mezhepleri Tarihi alanında önemli bir yer tuttuğunun bir örneğidir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ali el-Murâdî'nin ailesi, hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Eserleri bölümünde konumuzla alakalı olan "*er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz*" ve *"Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine"* adlı risaleleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebine bakışı konu edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Ali el-Murâdî'nin Rafızîlik mezhebine bakışı konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Murâdî, Mezhep, Dürzîlik, Rafızîlik, Ehl-i Sünnet.

ABSTRACT

HANAFI SCHOLAR ALI AL-MURADI'S PERSPECTIVE ON SECTS

Abdullah Sinan SOYSAL

This study examines the views of Ali el-Murâdî, the Hanafi jurist of Damascus (1132-1184/1720-1771), on the Rafizi and Druze sects. Ali el-Murâdî has two treatises specifically addressing Rafizis and Druze: *"er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz"* discussing the issue of marriage with Rafizis, and *"Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine"* which delves into the rulings concerning the Druze. These treatises contain the fatwas of Sunni scholars regarding these sects and have gained significance in Hanafi literature. This study serves as an example of the crucial role played by the fatwas of muftis and jurists in the field of Islamic Sectarian History. The study consists of an introduction and three main sections. The first section provides an in-depth exploration of Ali el-Murâdî's family, life, and works. In the section on his works, detailed information is presented about his two significant treatises related to Rafizi and Druze, namely "*er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz"* and *"Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine"*. The second section investigates Ali el-Murâdî's perspective on the Druze sect, while the third section thoroughly examines his views on the Rafizi sect.

Keywords: Murâdî, Sect, Druze, Rafizi, Sunni.

ÖNSÖZ

Bu çalışma Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Ali el-Murâdî'nin (1132-1184/1720-1771) Dürzîlik ve Rafızîlik mezheplerine bakışını konu almaktadır. Bunu yaparken Ali el-Murâdî'nin itikâdî mezheplerle ilgili yazdığı iki risalesi çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu risalelerden birisi kendisine Ehl-i sünnet'ten olan bir kadınla Rafızî bir erkeğin evliliği hakkında soru sorulması üzerine kaleme aldığı "*er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı risaledir. Ehl-i sünnet alimlerinin referans alındığı bu risalede Rafızîler hakkında pek çok fetva bulunmaktadır. Ali el-Murâdî bu referanslara dayanarak Rafızîlerin itikâdî durumları ve onlarla evliliğin caiz olmadığı hususlarında bilgi vermektedir.

"Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine" adlı diğer eserinde yine Ehl-i sünnet alimlerinden referansla Dürzîlik hakkında bilgi ve fetvalar bulunmaktadır. Ali el-Murâdî bu referansların dışında Esad Paşa'yla çıktığı bir sefer sonucunda Dürzîlerin inançlarını içeren bir kitaba ulaştığını ifade etmesi bu eserin çalışılmasını önemli hale getirmektedir.

Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Ali el-Murâdî'nin her iki risalesi de kendi döneminde Ehl-i sünnet alimlerinin Rafızî ve Dürzîlere bakışını göstermesi açısından bir örnek oluşturmaktadır. Bu iki mezheple ilgili yazılan bu risalelerin çalışılması İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki literatüre katkı sağlayacaktır.

Ali el-Murâdî'nin yaşadığı dönemde Şam bölgelerinde Şii ve Dürzî mezhepler varlığını güçlü bir şekilde devam ettiriyordu. Bu bakımdan Ali el-Murâdî'nin bir fakîh ve devletin atadığı bir müftü olarak bu iki mezhep hakkındaki düşünceleri ve fetvalarının çalışılması yaşadığı dönemdeki mezhepler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ali el-Murâdî'nin müftülük makamında olduğu sırada yazmış olduğu iki risalede Rafızîler ve Dürzîler hakkında önceki tarihlerde verilmiş fetvalar bulunduğu gibi kendi fetvaları da yer almaktadır. Bu durum hem kendi dönemindeki mezheplerin bir görgü şahidi olarak fetvalarını önemli hale getirmekte hem de tarihi seyirde Ehl-i sünnet'in bu iki mezhebe bakışını anlamak için bir örnek teşkil etmektedir. Son olarak bu çalışma Ali el-Murâdî örneğinden hareketle tarihte yaşamış

müftülerin ve fıkıh alimlerinin eserlerinin İslam Mezhepleri Tarihi'nde kaynak olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ali el-Murâdî'nin yaşadığı dönem, ailesi, hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebiyle ilgili görüşlerini kapsamaktadır. Bu bölümde Dürzîlik tarihi, inançları ve Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebine bakışı ele alınmıştır. Üçüncü bölüm ise Ali el-Murâdî'nin Rafızîlik hakkındaki görüşlerini kapsamaktadır. Bu bölümde Rafızilikle ilgili temel bilgiler verilmiştir. Bunun yanında Şam bölgelerinde Şii/İsnâaşeriyye mezhebini benimseyen kişiler için kullanılan Metâvile kavramının kapsamı konu edilmiştir. Ali el-Murâdî'nin Rafızîleri Ehl-i sünnet'e muhalif olarak görmesi sebebiyle bu bölüm Ali el-Murâdî'nin Ehl-i sünnet'e bakışıyla ilgili başlıkla sona ermektedir.

Bu çalışmanın konu seçiminde, yürütülmesinde ve sonuçlanmasında başından sonuna kadar bana yol gösteren kıymetli hocam Doç. Dr. Adem Arıkan'a, maddi manevi desteklerini her zaman hissettiğim sevgili annem Hatice Soysal ve babam Ergün Soysal'a, tezi baştan sona okuyarak değerlendirmelerini benimle paylaşan kardeşim Muhammed Tayyib Soysal'a, takıldığım yerlerde birikimlerini paylaşan abim Beytullah Asım Soysal'a; tezi yazmak için kendilerine ayırdığım zamandan kıstığım eşim Safiye Sevde ve oğlum Ahmet Süha'ya teşekkürlerimi sunarım.

Abdullah Sinan SOYSAL

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **iv**

İÇİNDEKİLER ..... **vi**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **viii**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

MURADÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEM

1.1. Yaşadığı Dönem 5

1.2. Ali el-Murâdî'nin Hayatı 10

1.2.1. Murâdî Ailesi 10

1.2.2. Murâdî Ailesinden Öne Çıkan Bazı Şahsiyetler 12

1.2.3. Ali el-Muradî'nin Hayatı 14

1.2.4. Ali el-Murâdî'nin Mezhebî Kişiliği 20

1.2.5. Ali el-Murâdî'nin Eserleri 21

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ EL-MURADÎ'NİN DÜRZİLİK MEZHEBİNE BAKIŞI

2.1. Dürzilik 33

2.1.1. Dürzilerin İnançları 40

2.2. Ali el-Murâdî'nin Dürzilik Mezhebine Bakışı 44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALİ EL-MURADÎ'NİN RÂFIZÎLERE BAKIŞI

3.1. Râfızîler 62

3.1.1. Metâvile 65

3.2. Ali el-Murâdî'nin Rafızilik Mezhebine Bakışı 68

3.3. Ali el-Murâdî'nin Ehl-i Sünne ve'l-Cemâa Hakkındaki Görüşleri 81

SONUÇ 83

KAYNAKÇA 85

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e. : Adı geçen eser
A.y : Aynı yer
b. : Bin, ibn
Bkz. : Bakınız.
Bs. : Baskı
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
Dr. : Doktor
Ed. : Editör
H. : Hicrî
Hz. : Hazreti.
ö. : Ölümü
Thk. : Tahkik
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
t.y. : Tarih yok
S. : Sayı
s. : Sayfa

GİRİŞ

Tezin Konusu, Amacı ve Önemi

Ali b. Muhammed b. Murad ed-Dımaşkî el-Murâdî (1132-1184/1720-1771) Kudüs kadılığı ve daha sonra Şam/Dımaşk Hanefî müftülüğü görevlerini üstlenmiştir. Eserlerinde kendisini Hanefî ve Nakşibendî olarak takdim etmektedir. Dedesi Murad (ö. 1132/1720) Nakşibendiliğin Müceddidiyye kolunu Anadolu'ya getiren sûfî olarak tanınmaktadır. Babası Muhammed b. Murad da Medine'de kadılık görevi üstlenmiştir. Oğlu Halil b. Ali b. Muhammed (1173-1206/1759-1791) *Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* adlı tarih ve tabakat kitabıyla bilinir. Murâdî ailesi ileride detaylıca anlatılacağı üzere Şam-Dımaşk ilim çevrelerinde tanınmış aynı zamanda kadılık ve müftülük gibi görevlerde devlete hizmet etmiş olmalarıyla bilinmektedir.

Ali el-Murâdî Şam-Dımaşk müftüsü olarak yaşadığı dönemde yaşadığı şehir ve çevresinde mezhepler tarihini ilgilendiren gelişmeleri yansıtacak eserler telif etmiştir. Bu eserlerin içeriğinde özellikle bölgedeki Dürzîlik ve onlara benzer gördüğü Nusayrîlik mezhebi hakkında müstakil risale telif etmiştir. Yine yaşadığı dönemde İran'dan gelip Hacc'a giden Şii/Rafızîler hakkında özellikle nikah konusunda fetvalar içeren başka bir risale telif etmiştir. Bu çalışmada mezheplerle ilgili verdiği bilgiler dönemin tarihi gelişmeleriyle ilişkilendirilerek mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır.

18. yüzyılda İslam Mezhepleri Tarihi alanında sınırlı çalışma vardır. Ali el-Murâdî'nin ilmi ve devlet kademesindeki konumu dikkate alındığında yazdıkları daha da önem kazanmaktadır. Onun dönemin bir görgü şahidi olarak mezhepler hakkında verdiği bilgiler alana katkı sağlayacaktır.

Tezin Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmanın birinci el kaynaklarını Ali el-Murâdî'nin Dürzîler ve Rafızîlerle ilgili fetvalarını içeren iki risalesi oluşturmaktadır. Bu risalelerden birincisi Rafızîlerin, Ehl-i sünnet bir kadınla evliliğine dair fetvalardan oluşan *er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı risalesidir. Güneş, bu risalenin ismini *Rafizilerle Nikâhın Geçersizliği Üzerine Gür Bahçeler* şeklinde tercüme etmiştir.[1]

[1] Hasan Hüseyin Güneş, "Rafızilerle Nikâhın Geçersizliği Üzerine Gür Bahçeler 18. Yüzyıl'da Osmanlı Âlimi Ali B. Muhammed El-Muradî'nin Yazma Risalesi", **Alevilik Araştırma Dergisi**, S: 15, 2018, s. 203-218.

Risale, yazma halinde 7 varaktan oluşmakta ve Melik Suud Üniversitesi kütüphanesinde 5/1556F7398 numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Güneş de konuyla ilgili çalışmasını bu yazma üzerinden gerçekleştirmiştir.[2] Güneş, çalışmasının son bölümünde risalenin tercümesini de bizlere sunmaktadır.[3] Bunun dışında Ali el-Murâdî'nin söz konusu risalesinin tahkikli çalışmaları elimizde bulunmaktadır. Bunlardan birisi Doktor Abdullah Abdülkadir et-Tavîl ve Doktor Abdunnasır Kasım T'atâ'ın yaptığı tahkik ve araştırma çalışmasıdır (Mısır, Dâru İbn Abbas, 2010). Risalenin matbu şekilde bulunan diğer yayını ise bizim tezimizde kullandığımız İbnü'l-Câvi'nin tahkik ettiği ilk baskısı 2013 yılında yapılan çalışmadır.[4]

Tezimizin birinci el kaynaklarından diğeri Ali el-Murâdî'nin Dürzîler hakkındaki fetvalarını içeren *Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine* adlı risalesidir. Risalenin iki tahkikli çalışması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tezimizde ana metin olarak kullandığımız Dr. Arif b. Mezîd es-Süheymî'nin "*Mecelletü'd-Dirâsâti'l-'Akîde*" adlı dergide yaptığı tahkik çalışmasıdır.[5] Bu tahkik 1438/2017 yılında ayrıca kitap olarak basılmıştır.[6] Bahsi geçen risale hakkında diğer çalışma ise ismi verilmeyen Min Talebeti'l-'İlm kaydıyla tahkik edilmiş Dımaşk baskısıdır.[7] Her iki tahkikten de istifade edilmeye çalışılmıştır.

Tezimiz giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Ali el-Murâdî'nin hayatı ve yaşadığı dönemle alakalı bilgilerden oluşmaktadır. Bu bölümde yaşadığı bölge olan Bilâdü'ş-Şam hakkında kısmî bilgilerle yetinilmiştir. Ali el-Murâdî'nin devlet kademesinde yer işgal etmesi sebebiyle ilmiye sınıfıyla alakalı bilgiler verilmiştir. Bunun yanında bu bölümde Ali el-Murâdî'nin ailesine de yer verilmiştir. Özellikle bu kısımda Şam'daki önemli aileleri konu alan *Mevsu'atü'l-Üser ed-Dımaşkiyye Tarîhuhâ Ensâbuhâ A'lâmuhâ* adlı kitaptan faydalanılmıştır. Yine bu

---

[2] Güneş, **a.g.e.**, s. 205.
[3] Güneş, **a.g.e.**, s. 206-214.
[4] Ali b. Muhammed el-Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz**, thk. İbnü'l-Câvî, 1. bs, İbnü'l-Câvî, 2013.
[5] Ali b. Muhammed b. Murâd Murâdî, "Akvâlü'l-Eimmeti'l-'Aline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine", C. 6, S: 13, 2014, s. 475-571.
[6] Ali b. Muhammed el-Murâdî, **Akvâlü'l-Eimmeti'l-'Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine**, thk. Arif b. Mezîd b. Hâmid es-Süheymî, 1. bs, Medine, Mütemeyyiz, 1438.
[7] Ali el-Murâdî, "Akvalü'l-Eimmei'l-'Aline fî Dürûzi ve't-Teyâmine", **Risaletü fî Hükmi'd-Dürûz ve'n-Nusayriyyeti'l-'Aleviyye**, thk. Sülletü Min Talebi'l-'İlm, 1. bs, Dımaşk, Daru Biladi'ş-Şâm, 2013.

bölümde Ali el-Murâdî'nin hayatı ve hocaları konu edilmiştir. Bu kısımlar başta olmak üzere tezimizin sair yerlerinde Ali el-Murâdî'nin oğlu olan meşhur Osmanlı tarihçisi Muhammed Halil el-Murâdî'nin *Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* ve *Arfü'l-beşâm fî men Vüliye fetvâ Dımaşkı'ş-Şâm* adlı eserlerinden faydalanılmıştır. Birinci bölüm Ali el-Murâdî'nin iki risalesinin tanıtımı ve risalelerin kaynaklarıyla ilgili başlıkla sona ermektedir.

Tezimizin ikinci bölümü Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebine bakışını konu almaktadır. Bu bölümde Dürzîlerin 18. yüzyıla kadar olan tarihî gelişimi ve inanç esasları hakkında temel bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra ise Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebi hakkındaki görüşleri verilmiştir. Bu kısımda Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik hakkındaki referansları eserlerin aslıyla karşılaştırılmış ve sağlaması yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bütün bu referanslar ve Dürzîlik hakkındaki fetvalar onların görüşleriyle karşılaştırılmış ve bu bilgilerin doğruluğu tartışılmıştır. Böylece Ali el-Murâdî ve kaynaklarının Dürzîlik hakkında verdiği bilgilerin doğruluğu ve tarafsızlığı da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tezimizin son bölümü ise Ali el-Murâdî'nin Râfızîlere bakışını ele almaktadır. Rafızîlik ismini zikretmemizin temel sebebi ise Ali el-Murâdî'nin eserinde Şii grupları bu kavramla isimlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Ali el-Murâdî'nin mezheplere bakışının incelendiği bu tezde onun kavramları kullanılmaya çalışılmıştır. Ali el-Murâdî zaman zaman Şia içerisinde farklı gruplardaki bir görüşü bütün bir Şia'ya genelleyerek Rafızîlerin hepsinin görüşü aynıymış gibi anlatmaktadır. Bu tür bilgilerin kapsamı hakkında Mezhepler Tarihi kaynaklarından mukayeseler yapılarak düzeltmeler yapılmaya çalışılmıştır. Tezin son bölümünde Ali el-Murâdî'nin Şia değil de Rafızî kavramını tercih etmesine binaen Rafızîler şeklinde bir başlık açılmıştır. Burada Şia hakkında kısa bir bilgi vererek Rafızîlik kavramının neyi ifade ettiği anlatılmıştır. İncelediğimiz dönem ve bölgede yaşayan Şii ailelerden oluşan "Metâvile" grubu hakkında da bilgi verilmiştir. Bu kısımda bir önceki bölümde olduğu gibi Ali el-Murâdî'nin görüşleri ve referansları ön plana çıkmaktadır. Öncelikle Ali el-Murâdî'nin Şia-Rafızîlik hakkındaki görüşleri ve referansları bu bölümde ele alınmıştır. Bunun yanında Ali el-Murâdî ve kaynaklarının Rafızîlik hakkında verdiği bilgilerin doğruluğu tartışılmış ve tarafsızlık ilkesi uyarınca analiz yapılmaya çalışılmıştır. Ali el-Murâdî'nin eserlerinin yazıldığı dönemin tarihi ile bu eserlerde

verilen bilgilerin ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Bir eserin telifi için gerek hadiselerin, gerekse hadiselere yön vermesi bakımından fikirlerin birbiriyle irtibatının kurulması mezhepler tarihi araştırmaları için önemlidir.[8]

[8] Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhebleri Tarihinde Usûl Sorunu", **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I**, ed. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, 1. bs, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 393-394.

BİRİNCİ BÖLÜM
MURADÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEM

1.1. Yaşadığı Dönem

Bir şahsı tanırken onu yaşadığı tarih ve bölgeden müstakil bir şekilde inceleyemeyiz. Bu bağlamda tezimizin odak noktası olan Ali el-Murâdî'nin yaşadığı bölge hakkında temel bilgileri vermemiz tezimiz açısından önem arz etmektedir. Ali b. Muhammed b. Murad ed-Dımaşkî el-Murâdî (1132-1184/1720-1771) Bilâdü'ş-Şam'ın bir parçası olan Şam-Dımaşk şehrinde yaşamıştır. Bilâdü'ş-Şam bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin gibi bölgeleri içerisinde barındırmaktadır.[9] Bölge, başta Sünnîlik olmak üzere Şii, Dürzî ve Nusayrî gibi unsurlara ev sahipliği yapması yönünden önemli bir konumdadır. Örneğin bugün Lübnan sınırları içerisinde kalan Dürzîlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgeler Cebel-i Dürûz şeklinde isimlendirilmiştir.[10] Bunun yanında bölgede önemli bir yeri olan diğer bir grup ise Metâvile adı verilen Şii-İsnâaşerî mezhebinin mensuplarıdır. Özellikle 18. yüzyılda Metâvile mensupları Cebel-i Âmil bölgesinde yerel güç olarak bulunmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren Safevîlerle olan mücadeleler gibi sebeplerle 18. yüzyılda Metâvile aileleri devlet nezdinde menfî bir şekilde anılmıştır.[11]

Şam toprakları Osmanlı'nın hakimiyetine Yavuz Sultan Selim'in 6 Ramazan 922'de (3 Ekim 1516) Mercidabık savaşı neticesinde geçmiştir.[12] Selim şehirde kaldığı iki ay boyunca Şam idaresini tanzim etmiş ve itaatsizlik eden bazı bedevî kabilelere askerî harekât düzenlemiştir. Bunun yanında Yavuz Sultan Selim Şam'da toplanan hacıların ve surre alayının Hicaz'a gidişiyle ilgili güvenlik tedbirleriyle ilgilenmiştir. İstanbul'dan yola çıkan Balkan ve Anadolu Müslümanları için Şam çok kritik bir konaklama merkeziydi.[13] Bu durumun 18. yüzyılda da devam ettiği açıktır. Nitekim müellifimiz Ali el-Murâdî hac vesilesiyle bölgeye gelen Şiilerin Sünnîlerle evlenme

[9] Yahya Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2018, s. 45.
[10] Tuba Yıldız, "Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Devleti'nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2018, s. 26.
[11] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 255-256.
[12] Cengiz Tomar, "Şam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 314.
[13] Selda Güner, "On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler" Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 28/1 (2011): 135.

talepleri üzerine bir risale kaleme almış ve bu risalede Şiiler hakkındaki fikirlerini yansıtmıştır.

18. yüzyılda Şam Eyaleti yedi sancaktan oluşmaktaydı ve Paşa sancağı Şam olarak belirlenmişti.[14] 1708 yılından itibaren Şam valileri artık Hac kervanına komuta etmekle görevlendirilmiş ve kervanın korunmasından sorumlu olmuşlardır.[15]

18. yüzyıl Osmanlı Devleti nezdinde en önemli sosyal olaylardan birisi ayanlığın yükselişinin zirve noktasını oluşturmasıdır.[16] Bu dönemin Şam'ında ayan dendiğinde ilk akla gelecek Azmzadeler olmaktadır. Zira Şam'ın yönetimini altmış yıl kadar ellerinde tutmaları bunu açık bir şekilde göstermektedir.[17]

Şam-Dımaşk'ta 1724 yılında Salihiyye isyanı neticesinde devlet otoritesinin tekrar sağlanma görevi İsmail Paşa el-Azm'a verilmiş ve Şam beylerbeyliğine tayini gerçekleşmiştir.[18] Böylece İsmail Paşa 1725 yılında Şam valiliği ve Hac emirliği görevine getirilmiştir. Ayrıca kendisine verilen Şam valiliğinin yanında Trabluşşam eyaleti ve Kudüs, Gazze, Nablus ve Cebel-i Aclûn sancakları da ona tevdi edilmiştir.[19]

Arapça "kemik" mânasına gelen azm lakabıyla anılan Kemik Hüseyin Azmzâdeler'in atasıdır. Azm ailesinden 18. yüzyıl boyunca önemli görevler üstlenen pek çok kişi çıkmıştır. 1638 yılında Hüseyin'in torunlarından olan İbrahim Bey Suriye bölgesine gelmiştir. İbrâhim Bey'in oğlu İsmâil Paşa (ö. 1730) aileden ilk Şam valisi ve emîrü'l-hac olan kişidir. 1137/1725 yılında göreve atanan İsmâil Paşa aynı yıl ilk hac yolculuğunu da gerçekleştirmiştir.[20] İsmail Paşa 1730 senesinde tahta yeni oturan I. Mahmud tarafından hac kafilesinin ihtiyaçlarını karşılamaması ve hac için gönderilen akçeleri zimmetine geçirmesi gibi nedenlerle azledilmiştir. Onun yerine Şam valiliğine Aydınlı Abdullah Paşa atanmıştır.[21] 1143/1731 senesinde Şam'a ulaşan Abdullah Paşa'dan kapıkulları ile yeniçeriler arasındaki problemleri çözmesi ve bölgedeki düzeni tekrar sağlaması beklenmekteydi. Abdullah Paşa 1146/1734

[14] Güner, **a.g.e.**, s. 136.
[15] Güner, **a.g.e.**, s. 137.
[16] Güner, **a.g.e.**, s. 139.
[17] Güner, **a.g.e.**, s. 140-141.
[18] Tufan Buzpınar, "Şam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 316.
[19] Günay Korkmaz Samıkıran, "Azm-zâde İsmail Paşa'nın Azli ve Mallarının Müsaderesi", S: 49, 2023, s. 268-269.
[20] Adil Erken, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri", Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2017, s. 51-52.
[21] Erken, **a.g.e.**, s. 55.

senesinde Halep eyaletine atandığı için Şam valiliği görevi sona ermiştir.[22] Abdullah Paşa'nın azledilme sebepleri arasında Hac Emirliği görevi sırasında göstermiş olduğu ihmalkarlık, hac dönüşü askerlerin maaş ve ihtiyaçlarını karşılamaması sonucu asayiş ve emniyetin ortadan kalkması, halka yaptığı iddia edilen haksız muameleler gösterilmiştir.[23] Abdullah Paşa'nın ardından İsmail Paşa'nın kardeşi Süleyman Paşa el-Azm Şam valiliği görevine ilki 1147/1734'te olmak üzere iki kez getirilmiştir. Süleyman Paşa Hac yolculuğunda cerde birliğine katır ve deve tedarik etmekle görevli olan Şam urban şeyhliğine liyakatsiz kişileri ataması ve bunu iki kez tekrar etmesi sebebiyle ilk Şam valiliği ve hac emirliği görevinden azledildi. Bu ara dönemde göreve sırasıyla Hüseyin Paşa, 1152/1739 senesinde Muhassıl Osman Paşa ve 1153/1740 senesinde Ali Paşa b. Abdi Paşa tayin edildi. Bunların ardından 1154/1741 senesinde Süleyman Paşa tekrar Şam valiliği ve hac emirliği görevine kavuşmuş oldu. 1155/1742 senesinde hac kafilesiyle yola çıkan Süleyman Paşa aniden vefat etti.[24] Daha sonra Şam valiliği ve emîrü'l-hac görevine getirilen kişi İsmâil Paşa'nın oğlu olan Esad Paşa'dır. Esad Paşa bu görevini 1743'ten 1757'ye kadar sürdürmüştür.[25] Fakat vazifesini kötüye kullanmasından dolayı 1757'de idam edilmiştir.[26] Esat Paşa'dan sonra Şam valiliğine ve hac emirliğine Kudüs mutasarrıfı Mekki-zâde Hüseyin Paşa 1170/1757 tarihinde atanmıştır.[27] Hüseyin Paşa urban eşkıyalarının saldırıları konusunda uyarılmış ve hac yolculuğunda onların saldırıları neticesinde büyük bir hezimete uğramıştır.[28] Büyük urban saldırısının sonucunda Hüseyin Paşa'dan sonra Şam valiliği ve hac emirliği görevleri daha önce Halep valiliği yapmış olan Çeteci Abdullah Paşa'ya tevdi edildi. 1171/1758 yılında Çeteci Abdullah Paşa Şam valiliği ve hac emirliği görevlerine getirildi. Paşa'nın öncelikli görevi urban eşkıyasını cezalandırması ve Hac ibadetinin önündeki engellerin ortadan kaldırması olarak kararlaştırıldı.[29] Urban eşkıyasına gerekli dersi veren Çeteci Abdullah Paşa'ya Mekke'deki iktidar kavgasında sorunu çözmek için görev verildi. Bu görev Abdullah

[22] Erken, **a.g.e.**, s. 55-56.
[23] Erken, **a.g.e.**, s. 58-59.
[24] Erken, **a.g.e.**, s. 61-63.
[25] Ali Karaca, "Esad Paşa, Azmzâde", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 350-351.
[26] Ali Karaca, "Azmzâdeler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 350.
[27] Erken, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri", s. 74-75.
[28] Erken, **a.g.e.**, s. 76-79.
[29] Erken, **a.g.e.**, s. 80.

Paşa'nın azline ve 1773/1759 senesinde Diyarbakır valiliğine atanmasına sebep oldu.[30] Çeteci Abdullah Paşa daha sonra da değinileceği gibi Ali el-Murâdî'yi Şam-Dımaşk müftüsü olarak tavsiye eden kişilerden birisidir. Ali el-Murâdî bu yıl itibariyle yapılan tavsiyeler sonucunda Şam-Dımaşk Hanefî müftülüğüne getirilmiştir. Abdullah Paşa'dan sonra Çelik Mehmet Paşa 1173/1759 senesinde Şam valiliği ve hac emirliğine tayin edildi. Bir yıl sonra Hac vazifesiyle ilgili bazı işlere gücünün yetmeyeceğini belirten Mehmet Paşa'nın yerine Sadık Osman Paşa getirildi.[31] 1174/1760 senesinde Şam bölgesinde yaşaması, bölgenin sorunlarını bilmesi ve önceki görevlerinde başarılı olması gibi sebeplerle Şam valiliği ve Hac emirliği görevlerine Azm-zâdelerin konağında yetişen Sadık Osman Paşa getirildi.[32] Osman Paşa'nın görevinden azlinin sebebi 1771 yılında Şam'ın Ebüzzeheb Mehmed tarafından işgal edilmesidir. Mısır Valisi Bulutkapan Ali Bey'e bağlı olan Ebüzzeheb, Ali Bey tarafından Şam'a vali olarak atandığını iddia ederek şehrin teslim edilmesini istemiş bunu Haziran ayının ilk haftasında iki kuvvet arasındaki çatışmalar izlemiştir. Osman Paşa ve şehrin bazı ileri gelenlerinin şehri terk etmesine rağmen kapıkulu askerlerinin savunduğu kalenin ele geçirilememesi üzerine 18 Haziran 1771 yılında Ebüzzeheb Mehmed Şam'dan ayrılmıştır. Şehir tekrar Osman Paşa'nın yönetimine girmiştir.[33] Osman Paşa'nın başarısızlığa uğraması neticesinde Şam valiliği görevine Azm-zâde Mehmed Paşa getirilmiştir.[34] Hicrî 20 Şevval 1184/8 Şubat 1771 tarihinde vefat eden Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Ali el-Murâdî'nin gördüğü son Şam Valisi ve Hac emiri Osman Paşa'dır.

Şam'da Osmanlı idare ve yönetiminin en önemli unsurlarından birisinin de kadıların görevleri ve bulundukları beldedeki konumları olduğunu söyleyebiliriz. Zira Şam kadılığı İstanbul, Mekke, Medine, Bursa ve Edirne şehirlerinden sonra gelmektedir. 18. yüzyıla gelinceye kadar kadıların idarî sistem içerisinde önemi ve konumu üst seviyelere ulaşmıştır.[35] 18. yüzyılda yaşamış olan Ali el-Murâdî de Şam bölgelerine dahil olan Kudüs'te bir süre kadılık görevinde de bulunmuştur.

[30] Erken, **a.g.e.**, s. 81-83.
[31] Erken, **a.g.e.**, s. 84.
[32] Erken, **a.g.e.**, s. 84-85.
[33] Buzpınar, "Şam", s. 316.
[34] Erken, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri", s. 87.
[35] Güner, "On Sekinci Yüzyıl Şam'ı", s. 138.

Şam-Dımaşk, Osmanlı idaresinde olduğu müddetçe pek çok yönden merkezî bir konum işgal etmiştir. Yavuz Sultan Selim'den sonra her ne kadar kadılık ve müftülük makamlarında Sünnî mezheplere ayrı ayrı makam verilmişse de zamanla Şam'da dinî ve adlî anlamda Hanefîlik mezhebi öne geçirilmiştir.[36] 18. yüzyılda yaşayan Ali el-Murâdî de bölgede Hanefî müftüsü olarak görev yapmıştır.

Yavuz Sultan Selim'den önce fetva verme konusunda bazı karışıklıklar vardı. Yavuz'dan önce her bir bölgede her bir mezhebin bir kadısı olmasına rağmen devlet tarafından atanan bir müftü bulunmuyordu. Bu durum kadıların bir fetva ya da bir görüşe ihtiyaçları olduğunda farklı alimlere başvurmalarına ve bu fetvayı göz önünde bulundurarak hüküm vermelerine sebep oluyordu. Yavuz Selim'den sonra her bölgeye her mezhepten bir müftü atanmıştır.[37] 18. yüzyılda da devam eden bu geleneğin neticesinde Ali el-Murâdî Şam-Dımaşk müftüsü olarak atanmıştır. Dolayısıyla Yavuz'un koyduğu sistem 18. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Kadılık makamı Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren varlığını korumuştur ve kadılık makamının geniş yetkilere sahip olduğu bilinmektedir.[38] Kadılar görev yaptıkları bölgelerin güvenliği ve mülkî amirliğinden sorumluydular.[39] Müftülük ise fetva verme merciiydi. Fetva şer'i ve amelî konulardaki sorulara verilen cevapları ifade etmektedir.[40] Kadılık makamı Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren görünmesine rağmen müftülüğün ayrı bir makam olarak ortaya çıkması sonraki dönemlerde olmuştur. Kadı bir davada hüküm verdiğinde bu hüküm davalılar için bağlayıcıdır ve devlet eliyle müeyyidesi vardır. Müftünün fetvası ise daha çok istişarî konumdadır.[41] Bunların yanında müftüler kadılara hüküm verme noktasında yardımcı konumdadırlar. Durum ve şartlar gerektirdiğinde kadı, müftüden bazı hükümlerin fetvalarını ya da görüşlerini isteyebilir.[42] Nitekim tezimize konu olan Ali el-Murâdî de

---

[36] Buzpınar, "Şam", s. 315.
[37] Ebu'l-Fazl Muhammed Halil el-Muradî, **Arfü'l-beşâm fî men Vüliye fetvâ Dımaşkı'ş-Şâm**, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Riyad Abdülhamid Murad, 2. bs, Dımaşk-Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1988, s. 3.
[38] İlber Ortaylı, "Kadı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 69.
[39] Seniz Anbarlı Bozatay, Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", C. 6, S: 10, 2014, s. 76.
[40] Nâsi Aslan, "Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetva ve Kazâ Münasebeti", C. 1, S: 4, 1999, s. 85.
[41] Fahrettin Atar, "Fetva", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV, 1995, s. 487-488.
[42] Aslan, "Fetva ve Kazâ Münasebeti", s. 92.

Şam-Dımaşk kadısının kendisine danışması üzerine Sünnî bir kadınla Şii bir erkeğin evliliğinin geçersizliğine dair fetva içeren bir risale kaleme almıştır.[43]

1.2. Ali el-Murâdî'nin Hayatı

1.2.1. Murâdî Ailesi

Murâdî ailesinin atası olan Seyyid Murad b. Ali el-Buharî es-Semerkandî el-Hüseynî 1050/1640 senesinde Semerkand'da dünyaya gelmiştir. İlim ve şerefiyle tanınan bu alimin babası nakibüleşraftandır.[44]

Halil el-Murâdî, Murad el-Murâdî'nin nesebini Murad b. Ali b. Davud b. Kemaleddin b. Salih b. Muhammed el-Hüseynî olarak vermektedir.[45] Murâdîlere ait nesep bilgisini en detaylı verdiği amcası Hüseyin el-Murâdî'nin nesebini ise Hüseyin b. Muhammed b. Murad b. Ali b. Davud b. Kemaleddin Salih b. Muhammed b. Ömer b. Şuayb b. Hûd şeklinde vermekte ve bu kanaldan Hz. Peygambere ulaşmakta olduğunu ifade etmektedir.[46]

Murad el-Murâdî'nin nesep bilgisi Şam'da yaşayan önemli aileleri konu alan *Mevsu'atü'l-üser ed-Dımaşkiyye* adlı kitapta şu şekilde geçmektedir:[47]

Murad b. Ali el-Buhârî b. Davud b. Kemaleddin Musa b. Salih el-Kâdî b. Muhammed b. Ömer b. Şuayb b. Hûd b. el-İmam Ali el-Hâdî b. el-İmam Muhammed el-Cevâd b. el-İmam Ali er-Rıza b. el-İmam Musa el-Kâzım b. el-İmam Câfer es-Sadık b. el-İmam Muhammed el-Bâkır b. el-İmam Ali Zeynelabidin b. el-İmam el-Hüseyin b. Emîri'l-Müminîn Ali b. Ebî Talib. Böylece Murâdî ailesinin nesebi Hz. Hüseyin kanalıyla peygamber efendimize dayandırılmakta ve "seyyid" nisbesi kendilerine izafe edilmektedir.

Murâd el-Murâdî hakkında yapılan bir çalışmada ise nesep bilgisi şu şekilde verilmiştir: "Seyyid Muhammed Murâd, İbn-i Seyyid Dâvud bin İmam-i Ekmel, Kemâlüddin bin Ali eş-Şehir, İbn-i Hümâm, Sâlihu'l Kâdi bin Muhammed bin Ömer

---

[43] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 40-41.
[44] Ebu'l-Fazl Muhammed Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, C. 4, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988, s. 129.
[45] Halil el-Murâdî, **a.y.**
[46] Ebu'l-Fazl Muhammed Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, C. 2, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988, s. 70.
[47] Muhammed Şerif Adnan es-Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser ed-Dımaşkiyye Tarîhuhâ Ensâbuhâ a'lâmuhâ**, C. 3, 2. bs, Dımaşk, Beytü'l-Hikme, 2010, s. 418.

bin Şuayb bin Hûd bin Ali bin Muhammed bin Ali bin Musa bin, Ca'fer bin Muhammed bin Ali bin Zeyn'ül Abidin, bin Hüseyn bin Ali bin Ebi Tâlib (r.a.)".[48]

Murâd el-Murâdî'nin başka bir nesep bilgisi ise bizzat Murad el-Murâdî'nin "*Risâle-i Nakşibendiyye*" adlı risalesinin çalışıldığı makalede şu şekilde verilmektedir: "Seyyid Muhammed Murâd İbn-i Seyyid Alî İbn-i Seyyid Dâvûd bin İmâm-ı Ekmel Kemâlüddîn bin Alî Eş-Şehîr İbn-i Hümâm Sâlihu'l-Kâdî bin Muhammed bin Ömer bin Şu'ayb bin Hûd bin Alî bin Muhammed bin Alî bin Mûsâ bin Ca'fer bin Muhammed bin Alî bin Zeynü'l- 'Âbidîn İbn-i Hüseyn bin Alî bin Ebî Tâlib radıyallâhü teâlâ anhümâ".[49]

Murâdî pek çok alimden ders almış ve farklı bölgelere seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahetlerin başında Hindistan'ı sayabiliriz. Zira o, Hindistan'da Şeyh Muhammed Masum el-Farûkî es-Sirhindî'den[50] (ö. 1079/1668) Kadirilik, Sühreverdilik ve Nakşibendilik tarikatlarını öğrenmiştir. Daha sonra şeyhinin emriyle Hicaz'a gidip orada üç sene kalıp Bağdad, Buhara, İsfahan ve Kahire bölgelerine gitmiştir. Neticede aldığı bir davet üzerine 1092/1681 yılında İstanbul'a gitmiş ve 1097/1685 yılına kadar Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin yakınında, Nişancıpaşa sokağında kendisine tahsis edilen bir yerde yaşamıştır.[51] Seyyid Murad bu dönemde alimlerin teveccühüne mazhar olmuş ve döneminin alimleri ondan ders almıştır. Seyyid Murad 1097/1685 yılında Dımaşk'a gitmiş ve Saruca çarşısında bir ev inşa etmiştir. Bölgede Nakşibendilik tarikatını yaymış ve 1108/1696 yılında Murâdiyye mescidini inşa etmiştir.[52]

Sultan II. Mustafa Han'ın (1695-1703) Seyyid Murad'a Dımaşk bölgesinde ikta olarak bazı köyleri tahsis ettiği kaynaklarda yer almaktadır.[53] Seyyid Murad'dan

---

[48] Hatice Taş, "Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015, s. 8.

[49] Mehmet Ünal, Aliye Yılmaz, "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", C. 9, S: 3 (2), 2014, s. 1538.

[50] Muhammed Ma'sum, İmam-ı Rabbânî'nin oğlu ve halifesidir. Murad el-Muradî de Hindistan'da Muhammed Masum'a intisap etmiş ve ilmi konularda kendini yetiştirip seyrü sülûkünü tamamlamıştır bkz. Halil İbrahim Şimşek, "Murad Buhârî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 185.

[51] Şimşek, **a.g.e.**, s. 186. Ayrıca bkz. Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 130.

[52] Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 417.

[53] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 130.

sonra ailesinden alim, bilgin ve önde gelen, fetva makamlarında görevler üstlenen pek çok kişi gelmiştir.[54]

Ali el-Murâdî'nin oğlu olan ve *Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* isimli kitabıyla meşhur olan Muhammed Halil el-Murâdî de (ö. 1206/1791) kitabında büyük dedesi olan Murad el-Murâdî'yi tanıtırken onun sufilik yönünü ön plana çıkarmakta, akli ve naklî ilimlerdeki yetkinliğini dile getirmektedir.[55]

Murad el-Murâdî Nakşibendiliğin Müceddidiyye kolunu Anadolu'ya getiren ilk sûfî olarak tanınmaktadır. O, toplumun farklı kesimlerinde etkili olmuş ve kendisine Şeyhülislam Seyyid Feyzullah (ö. 1115/1703), La'lîzâde Abdülbâki (ö. 1159/1746), Şeyh Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1745), Şeyhülislam Veliyüddin Efendi (ö. 1182/1768), Ebû Said el-Hâdîmî (ö. 1176/1762) gibi önemli şahsiyetler intisap etmiştir.[56]

Murad el-Murâdî 12 Rebîülâhir 1132 (22 Şubat 1720) tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve İstanbul'daki tekkesinin haziresine defnedilmiştir.[57]

1.2.2. Murâdî Ailesinden Öne Çıkan Bazı Şahsiyetler

Murâdî ailesinden nesiller boyu pek çok alim, fazıl ve sufî çıkmıştır. Bunlardan bazıları;

Bahaaddin Muhammed b. Murad b. Ali (1094-1169/1683-1755): Ali el-Murâdî'nin babası olan Muhammed el-Murâdî İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babasından ve döneminin alim şahsiyetlerinden ders almıştır. Bu alimlerin başında ise Abdülgani en-Nablusî gelmektedir. Bahâaddîn, Nablusî'yle İbnü'l-Arâbî'ye ait Fütûhâtü'l-Mekkiyye kitabını okumuştur. Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bir şekilde kullanan Bahâaddîn Muhammed zâhirî ve batınî ilimlerde de kendisini yetiştirmiştir. Ayrıca Bahâaddîn babası hayattayken Medine'de kadılık makamında bulunmuştur. Dolayısıyla kadılık rütbesinin kendisine verilmesi 1132/1720 tarihinden öncesine denk gelmektedir. 1165/1752 senesinde Sultan Mahmud'un yerine hac vazifesini ifa etmiştir. Babasının vefatı üzerine zühd hayatına girmiştir. *"Tuhfetü'l-Ahbâb fi's-Sülûki ilâ Tarîki'l-Ashâb" ve "Muhtasaru'l-Murâdîn fî Tercemetü'l-*

[54] Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 417-418.
[55] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 129.
[56] Şimşek, "Murad Buhârî", s. 186.
[57] Hatice Taş, *Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), 7; Halil Ali el-Muradî, *Silkü'd-Dürer*, 4: 130.

Hulefâ ve's-Selâtîn" telif eserlerindendir. Sûk Saruca Mahallesinde Hâretü'l-Verd'deki Murâdiyye mescidine defnedilmiştir.[58]

İbrahim b. Muhammed b. Murad (1118-1142/1706-1730): Hanefî fakih olan İbrahim b. Muhammed babasının riayetinde yetişmiş ve döneminin alimlerinden ders almıştır. Bu alimlerin başında ise Şeyhülislam Molla Kara İsmail gelmektedir. Bunun dışında Abdülganî en-Nablusî de hocaları arasındadır.[59]

Hüseyin b. Muhammed el-Murâdî (1138-1188/1725-1774): Ali el-Murâdî'nin kardeşi olan Hüseyin b. Muhammed Şam'ın ileri gelenlerindendir. Ali el-Murâdî'nin 1184/1771 yılında vefat etmesinden sonra başta Şam Hanefî müftülüğü olmak üzere abisinin diğer görevleri Hüseyin el-Murâdî'ye verilmiştir. Bir süre sonra Kudüs kadılığı rütbesi de kendisine verilmiştir.[60] Nakşibendilik tarikatından icazeti de bulunan Hüseyin, Ahmed el-Menînî'den de ders almıştır.[61]

Halil b. Ali b. Muhammed (1173-1206/1759-1791): Tezimize konu olan Ali el-Murâdî'nin oğlu olan tarihçi Halil b. Ali döneminin ileri gelen şahsiyetlerindendir. Nakîbüleşraflık ve Dımaşk müftülüğü gibi önemli görevler üstlenen Halil b. Ali Dımaşk'ta yetişmiş, babasından ve döneminin diğer önemli alimlerinden ders almıştır. *Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer, 'Arfü'l-Beşâm fî men Vüliye Fetvâ Dımaşki'ş-Şâm, Risâle Fî't-Tarîkâti'n-Nakşibendiyye ve Âdâbihâ, Fetâvâ* gibi eserleri bulunmaktadır. Halep'te otuz üç yaşında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.[62]

Bunların dışında Murâdî ailesinde aralarında devlet kademesinde önemli yerler işgal eden pek çok alim olmakla birlikte özellikle Nakşibendiyye tarikatına mensup ve tarikatın yayılmasına hizmet eden kişiler öne çıkmaktadır. Bu ailede ilk müftülük makamını elde eden kişi de tezimize konu olan Ali b. Muhammed b. Murad el-Murâdî'dir.[63]

[58] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 114-115; Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 418-419.
[59] Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 419.
[60] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 2, s. 70.
[61] Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 420-421.
[62] Savvâf, **a.g.e.**, C. 3, s. 422.
[63] Geniş bilgi için bkz. Savvâf, **a.g.e.**, C. 3, s. 418-424.

1.2.3. Ali el-Muradî'nin Hayatı

Seyyid Ali b. Muhammed b. Murad b. Ali el-Murâdî el-Hanefî el-Buharî ed-Dımaşkî, 1132/1720 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir.[64] Ali el-Murâdî, nesebinin Hz. Hüseyin kanalıyla peygamber efendimize dayandırılması sebebiyle seyyid; Dımaşk'ta doğup büyüdüğü ve yaşadığı için ed-Dımaşkî; mezhebî kimliğinin Hanefî olması sebebiyle el-Hanefî olarak anılmaktadır. Ayrıca Murâdî ailesinden ilk meşhur kişi olan Muhammed Murad ailenin tamamının el-Murâdî olarak anılmasına sebep olmuştur.[65] Ali el-Murâdî'nin Buhârî nisbesinin ise nereden geldiğine dair net bir bilgiye rastlayamadık. Fakat bu durumun dedesi Murâd el-Murâdî'nin de Buhârî nisbesine sahip olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Kaynaklarda Murâd el-Murâdî'nin Buhârâ'ya yolculuk yaptığı bilgisi yer almaktadır.[66] Dolayısıyla Buhârî nisbesinin buradan kaynaklı olması mümkün görünmektedir.

Barbir, Murâdî ailesinin Şam'daki toplumsal varlığını dört temel üzerinde sağlamlaştırdığından bahsetmektedir. Bunları evlilik, tasavvuf bağları, hoca öğrenci ilişkisi ve kendilerinin himaye edilmesiyle açıklamaktadır.[67] Gerçekten de Ali el-Murâdî'nin yaptığı üç evlilik de Şam toplumunda önemli yeri olan ailelerden olmuştur. Ali el-Murâdî'nin ilk evliliği Murad el-Murâdî tarafından Nakşibendilik'e intisap ettirilen Ahmed el-Menînî'nin kızı Hatice hanımla olmuştur. Ahmed el-Menînî aynı zamanda Ali el-Murâdî'nin hocasıdır. Diğer iki evliliği ise dönemin alimlerinden Abdurrahman es-Sefercelânî'nin (ö. 1150/1737) kızlarıyla olmuştur.[68] Abdurrahman es-Sefercelânî kendi döneminde Şam'la alakalı olan işlerde kendisine danışılan bir kişi olmasıyla ön plana çıkmıştır.[69] Yine ailenin toplumla bağlarını sağlamlaştıran en önemli hususiyet tasavvuf olmuştur. Barbir bu durumun örneğini Şam'da dönemin en önemli alimlerinden kabul edilen ve Murad el-Murâdî vesilesiyle Nakşibendiliğe intisabı gerçekleşen Abdülganî en-Nablusî üzerinden vermektedir. Nablusî Ali el-

[64] Ebu'l-Fazl Muhammed Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, C. 3, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988, s. 220.
[65] Güneş, "Gür Bahçeler", s. 204.
[66] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 129.
[67] Karl K. Barbir, "All In The Family: The Muradis Of Damascus", **IIIrd congress on the social and economic history of Turkey, Princeton University (24-26 August 1983)**, İstanbul ; Washington ; Paris, Isis, 1990, s. 343.
[68] Barbir, **a.g.e.**, s. 345.
[69] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 1, s. 16.

Murâdî'nin de hocaları arasındadır.[70] Barbir, Murâdîlerin toplumdaki gücünün en önemli etkisinin himaye olduğunu iddia etmektedir. Buna göre dedesinin ve babasının İstanbul'daki olumlu ilişkileri Ali el-Murâdî'de de etkiliydi. Özellikle Ali el-Murâdî'nin döneminde en önemli destekçileri III. Mustafa (1757-1774), şeyhülislamlık yapan Esad Efendi ve Mehmed Salih Efendi olarak aktarılmıştır.[71] Murâdîlerin yönetimle olan bu iyi ilişkileri ekonomik anlamda da bazı kolaylıklar sağlamıştır. Daha önce ifade edildiği gibi Seyyid Murad el-Murâdî'ye timar olarak bazı köyler verildiği kaynaklarda yer almaktadır. Bunun dışında Şam valisi ve mollasına hitaben 1166/1753 tarihinde yazılan hüküm Şam'da bulunan Ba'lbâ, Tell Zünûn, Kabr-i Abbas ve Hadisâ köylerinin Şeyh Murâd'a temlik edildiğini içermektedir. Dahası konuyla ilgili arz u hâli yazan kişi Şeyh Murad'ın oğlu Mehmed Efendidir. Fakat bu köyler Dürzîler tarafından gasp edilmiş olması neticesinde merkezî hükümet köylerin Mehmed Efendi'ye iade edilmesinin sağlanmasını emretmiştir. Dürzîlerin daha sonraki dönemlerde de Murâdîlerin köylerine bu şekilde tazyikte bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Bekâ'ü'l-'Azîz Nahiyesinde Murâdîlere ait olan köyleri Dürzî Mülhim ve Ahmed kardeşler tarafından cebren zapt edilmiştir.[72]

Ali el-Murâdî kaynaklarda alim, fazıl, sûfî meşrep, güzel ahlaklı, doğrudan ve şeriattan şaşmamayı kendisine düstur edinmiş birisi olarak anılmaktadır.[73] Ali el-Murâdî hakkı üstün tutan bir mizaca sahiptir. Yine o mütevazi ve mütebessim, kendisine kötülük yapanlara dahi ihsanla karşılık veren bir karakteri haizdir.[74] Ali el-Murâdî ilme ve alimlere hürmet eden bir kişidir. Meclislerinde daima alimlerden, ediplerden insanlar bulunurdu.[75]

Ali el-Murâdî'nin fıkıh noktasında güçlü birikiminin yanında onun pek çok şiiri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını irticalen ortaya koymuştur.[76] Oğlu Halil el-Murâdî bu şiirlerin bazılarına eserinde yer vermiştir.[77] Ali el-Murâdî'nin, dönemindeki alimlerle irtibat halinde olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Seyyid Şerif Abdurrahman b.

[70] Barbir, "All In The Family: The Muradis Of Damascus", s. 346.
[71] Barbir, **a.g.e.**, s. 348-349.
[72] Oğuzhan Samıkıran, "Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)", Elazığ, Fırat Üniversitesi, 2013, s. 341.
[73] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 220.
[74] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 221.
[75] Halil el-Murâdî, **a.y.**
[76] Halil el-Murâdî, **a.y.**
[77] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 221-228.

Mustafa Ayderûs el-Yemenî (ö. 1192/1778) evlerine misafir olmuş ve Ali el-Murâdî'yi öven beyitler dile getirmiş Ali el-Murâdî de buna yine beyitlerle karşılık vermiştir.[78]

Ali el-Murâdî'nin her sene adet edindiği Mevlid-i Şerîf okuma meclisleri vardır. Bu meclise Dımaşk yöneticisi, Dımaşk kadısı, alimler ve başka önde gelenler de katılmaktaydı.[79]

Kısa sürede kendini ispat etmeyi başaran Ali el-Murâdî'nin şöhreti yayılmış ve neticede Kudüs kadılığı gibi önemli bir göreve getirilmiştir. Barbir, Ali el-Murâdî'nin Şeyhülislam Esad Efendi vasıtasıyla kısa bir süreliğine Kudüs kadılığına getirildiğini ifade etmektedir.[80] Ebûishakzâde Esad Efendi 1161-1162/1748-1749 yılları arasında Şeyhülislamlık görevinde bulunmuştur.[81] Bahsi geçen kişi Ebûishakzâde Esad Efendi ise Ali el-Murâdî'nin Kudüs kadılığına bu tarih aralığında getirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ali el-Murâdî'ye asıl şöhretini kazandıran Dımaşk-Şam Hanefî müftülük makamının kendisine tevdî edilmesidir. Ali el-Murâdî, Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Hâmid b. Alî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1171/1758) vefatından sonra Dımaşk reislerinin ve hac emîri Abdullah el-Çetecî'nin[82] (ö. 1174/1760) tavsiyesiyle bu makamı elde etmiştir.[83] Hâmid b. Ali ise vefat edinceye kadar müftülük görevini yerine getirdiğine[84] göre Ali el-Murâdî 1171/1758 yılında 38 yaşında Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü olarak göreve başlamıştır. Adet olduğu üzere bu makamla birlikte Şam'daki Süleymaniye medresesinde ders vermiş ve orada *el-Hidâye* kitabını okutmuştur.[85] Ali el-Murâdî vefat edinceye kadar iki görevi de devam ettirmiştir.[86]

Murâdî babasıyla birlikte İstanbul'a yolculuk da yapmıştır. Bunun dışında üç defa hac yapmıştır. Ali el-Murâdî yapmış olduğu bu hac yolculuklarının tarihlerini kendi risalesinde bizlere bildirmektedir. Buna göre 1157/1745, 1166/1753 ve

[78] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 223-224.
[79] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 225-226.
[80] Barbir, "All In The Family: The Muradis Of Damascus", s. 342.
[81] Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 339.
[82] Biyografisi için bkz: Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 81-82.
[83] Halil el-Muradî, **Arfü'l-beşâm**, s. 129.
[84] Saffet Köse, "İmâdî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, TDV, 2000, s. 171.
[85] Halil el-Muradî, **Arfü'l-beşâm**, s. 129-130.
[86] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 228.

1180/1767 yıllarında hac yolculuklarını gerçekleştirmiştir.[87] Buradan hareketle onun Şam-Dımaşk müftülüğü esnasında bir Hac yolculuğuna çıktığı anlaşılmaktadır.

Ali el-Murâdî'nin, yaşadığı dönemde pek çok hayrat yaptığı görülmektedir. Mesela ailesinin evi yakınında bir çeşme, Saruca çarşısında bulunan dedesinin yaptırdığı camiye eklettiği minare ve dedesinin yaptırdığı medresenin bitişiğine ilave ettirdiği medrese bunlardan bazılarıdır.[88]

Ali el-Murâdî 20 Şevval 1184/8 Şubat 1771'de Cuma gecesi vefat etmiştir. Dımaşk Saruca çarşısındaki mahallede bulunan Murâdîyye medresesine defnedilmiştir. Muhammed Halil el-Murâdî babasının vefatının Süleymaniye'de vermiş olduğu derslerin bitişine denk geldiğini kendi eserinde nakletmiştir.[89]

1.2.3.1. Hocaları

Ali el-Murâdî ilim yolculuğunda pek çok alimden ders almıştır. Kaynaklarda onun pek çok hocasının ismi geçmektedir[90]:

Ali b. Hüseyin el-Mısrî (ö. 1163/1749-1750): Şafii bir alimdir. Dımaşk'ta yaşamıştır. Alim, fazıl, takva sahibi ve Kur'an hafızı olarak bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim, nahiv gibi ilimlerde öğrenciler yetiştirmiştir.[91] Ali el-Murâdî ondan Kur'an-ı Kerim eğitimini almıştır.[92]

Ahmed b. Ali el-Menînî (ö. 1172/1759): Hanefî alim Ahmed el-Menînî hadis ve şiir alanında öne çıkan bir alimdir. Küçük yaşında Kur'an eğitimini almış, 13 yaşında Dımaşk'a gelmiş ve Sümeysâtiyye medresesinde kardeşiyle beraber yaşamaya başlamıştır. *el-Mukaddimetü'l-Senûsiyye, el-İzzî fi't-Tasrîf* (sarf ilmine dair), *el-Mukaddemetü'l-Cezeriyye* (tecvid ilmine dair), *el-Mukaddimetü'l-Âcurrumiyye* (Arap Gramerine dair) adlı eserleri okumuştur. Bunun dışında Abdülgani en-Nablûsî ve Murad el-Buhârî el-Hüseynî başta olmak üzere pek çok alimden ders almıştır. Nakşibendilik, Halvetilik ve Kadirilik tarikatlarına girmiştir.[93] Pek çok eseri ve şiiri bulunmaktadır. Ali el-Murâdî Ahmed el-Menînî'den hadis dersleri almıştır.[94]

---

[87] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 57.
[88] Savvâf, **Mevsu'atü'l-Üser**, C. 3, s. 420.
[89] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 228.
[90] Halil el-Muradî, **Arfü'l-beşâm**, s. 127-128; Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 220-221.
[91] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 213-214.
[92] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 220.
[93] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 1, s. 133-134.
[94] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 1, s. 135.

Musa b. Esad el-Muhâsînî ed-Dımaşkî (ö. 1173/1759-1760): Hanefî, fakîh, edîb bir alimdir. Özellikle fıkıh, edebiyat, dil bilimi alanlarında uzman olarak bilinmektedir. Dımaşk'ta doğmuş Musa el-Muhâsînî, Abdülganî en-Nâblûsî ve döneminin alimlerinden ders almıştır.[95]

Şemseddin Ebü'l-Mealî Muhammed b. Abdurrahman el-Gazzî (ö. 1167/1753): Kaynaklarda alim, fazıl, muhaddis ve edîb gibi özellikleriyle tanıtılan bir alimdir. Tarih ve ensab ilmine de vakıf olan Muhammed el-Gazzî Dımaşk Şafii müftülüğü yapmıştır.[96]

Muhammed b. Ahmed ed-Deyrî (ö. 1163/1749): Şafii bir alimdir. Mısır'daki alimlerden ders almış daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. Emeviyye Camii'nde ders okutmuştur.[97]

Ali b. Sadık ed-Dâgıstânî (ö.1199/1785): Hanefî alim, hadis hocasıdır. Medine'de Muhammed Hayât es-Sindî (1163/1750), Halep'te Mahmut b. Abdullah el-Antâkî gibi alimlerden ders almış ve daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. eş-Şihâb Ahmed el-Menînî vefat ettiğinde onun Tahte'l-Kubbe'de verdiği eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir.[98]

Salih b. İbrahim el-Cenînî (ö. 1170/1756): Hanefî fakîh, muhaddis Salih el-Cenînî Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Başta Abdülganî en-Nablûsî olmak üzere döneminin alimlerinden ders almıştır. Emevî camiinde ve başka yerlerde ders vermiştir. Ali el-Murâdî ondan fıkıh ve diğer ilimlerde ders almıştır.[99]

İsmail b. Muhammed el-Aclûnî el-Cerrahî (ö. 1162/1749): Aclûn'da dünyaya gelmiştir. Soyunun Ebû Ubeyde b. Cerrah'a uzanması sebebiyle el-Cerrahî nisbesiyle de anılmıştır.[100] Şafii bir alimdir. Tarihçi, muhaddis ve nahivci bir alim olarak ön plana çıkmaktadır. Küçük yaşlarından itibaren ilme yönelmiş fıkıh, hadis, tefsir ve Arapça başta olmak üzere döneminin ünlü alimlerinden pek çok ilim tahsil etmiştir.[101] *Keşfü'l-Hafâ* ve *Müzillü'l-Libâs* adlı meşhur eseri başta olmak üzere pek

[95] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 222.
[96] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 4, s. 53.
[97] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 4, s. 30.
[98] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 215.
[99] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 2, s. 208-209.
[100] Ali Yardım, "Aclûnî, İsmâil b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TDV, 1988, s. 327.
[101] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 1, s. 258-259.

çok telifi bulunmaktadır.[102] Ali el-Murâdî 1157/1745 senesinde hacca gittiğinde onunla bulunmuş ve Ravza-ı Mutahhara'da Sahihi Buhâri'yi okumuşlardır.[103]

Muhammed b. Ahmed Kulaksız (ö. 1198/1783-1784): Dımaşk'ta dünyaya gelen Hanefî fakih Muhammed el-Kulaksız aslen Bosnalıdır. Dedesi Dımaşk'a yerleştiği için Dımaşkî nisbesiyle de anılmıştır. Döneminin alimlerinden ders almıştır.[104]

Mahmud b. Abbas el-Kürdî el-Cezerî (ö.1141/1728): Cezire'de dünyaya gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmiş ve pek çok ilim tahsil etmiştir. Nakşibendîlik tarikatına intisap etmiştir.[105]

Abdülganî b. İsmail en-Nâblûsî ed-Dımaşkî el-Hanefî en-Nakşibendî el-Kâdirî[106] (ö. 1143/1731): İlim yönünden tanınmış bir aileden gelen Abdülganî en-Nablusî 5 Zilhicce 1050 (18 Mart 1641) tarihinde Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Pek çok alimden ders almış ve genç yaşından itibaren ders vermeye başlamıştır. Kısa bir süre Dımaşk'ın Meydan bölgesinde kadılık yaptıktan sonra Emevî Camii'nde ders vermiştir. 1087/1676 yılında Nakşibendilik hırkasını giyen Nablusî yedi yıl sürecek olan halvet dönemine girmiştir. Bu dönemde ilmî çalışmalarını sürdürmüştür. 1115/1703 yılında Şam'daki Selimiye Medresesi müderrisliğine atanmış ve orada tefsir dersleri vermiştir. Bunların yanında Nablusî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserlerini evinde okuturken Emeviyye camiinde de Buharî'nin Sahihî'ni okutmuştur. Başta tezimize konu olan Şam-Dımaşk müftülerinden Ali el-Murâdî olmak üzere pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Tasavvufî kişiliği ön plana çıkan Nablusî ayrıca fıkıh, tefsir, tarih, kelam, edebiyat gibi konularda da yetkin bir alimdir. İtikadî anlamda Ehl-i sünnet prensiplerini benimsemiştir. Fıkıhta ise müctehid olarak kabul görmüştür. Nablusî'nin, tasavvufa dair telifleri başta olmak üzere pek çok eseri bulunmaktadır.[107]

Muhammed b. Muhammed et-Tayyib el-Mağribî (ö.1170/1756): Muhaddis, dilci, nahivci, tarihçi Muhammed el-Mağribî Fas'ta dünyaya gelmiş ve orda yetişmiştir. Döneminin ve bölgesinin önemli isimlerinden ders almıştır. Pek çok şerhi,

---

[102] Yardım, "Aclûnî", s. 327.
[103] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 1, s. 261.
[104] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 29.
[105] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 127.
[106] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 3, s. 30.
[107] Ahmet Özel, "Nablusî, Abdülganî b. İsmâil", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV, 2006, s. 268-269.

haşiyesi bulunmaktadır. Ayrıca Halil el-Murâdî onun yazdığı şiirlerden örnekler sunmaktadır.[108] Rum diyarına Şam üzerinden yolculuk yapmış dönüş yolunda ise Mısır'da da bulunmuştur. Mısır ve Şam'da pek çok öğrenci ondan istifade etmiştir.[109]

Muhammed Hayat es-Sindî (ö. 1163/1750): Asıl adı Muhammed Hayat b. İbrahim es-Sindî, Hanefi ve muhaddis bir alimdir. Döneminin alimlerinden ders almıştır. Pek çok telif eseri bulunmaktadır. Medine'de Bakî' mezarlığına defnedilmiştir.[110] Muhammed Hayât es-Sindî Medine'de yaşayan 18. yüzyılın en önemli muhaddislerinden birisidir.[111] Ali el-Murâdî'nin hocaları arasında yer alan es-Sindî aynı zamanda dönemin önemli isimlerinden olan Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1703/1792) ve Hintli ıslahatçı Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin (ö.1762) de hocaları arasındadır.[112]

Bunların dışında kaynaklarda Ali el-Murâdî'nin hocası olarak aktarılan fakat hayatları hakkında bilgi bulamadığımız şu isimler de geçmektedir: Mekke müftüsü Ali b. Abdulkadir, Muhammed Şemseddin b. Nurullah er-Remlî, Esad b. Abdullah el-'İtâkî, Ömer b. Ahmedi's-Sakâf Bâ'levî, Abdullah b. Muhammed el-İrânî er-Rûmî.[113]

1.2.4. Ali el-Murâdî'nin Mezhebî Kişiliği

Ali el-Murâdî elimizde bulunan eserlerinin giriş kısmında kendisini "Nakşibendî, Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü Seyyid Ali el-Murâdî"[114] şeklinde tanıtmaktadır. Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin fıkıhta Hanefî, tasavvufta ise Nakşibendîlik yolunu benimsediği hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ali el-Murâdî'nin itikada dair doğrudan yazılmış bir eseri bulunmamaktadır. Fakat ulaşabildiğimiz eserlerinde itikâdî olarak hangi mezhebi benimsediğine dair açık bir bilgi vermemesine rağmen Ehl-i sünnet prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Ali el-Murâdî Rafızî bir erkekle Sünnî bir kadının evliliğinin geçersizliğine dair yazdığı *er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı

---

[108] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 4, s. 91-94.
[109] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 4, s. 91.
[110] Halil el-Murâdî, **a.g.e.**, C. 4, s. 34.
[111] Basheer M. Nafı, "İbn Abdülvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyâsı", çev. Ahmet Aydın, C. 4, S: 8, 2013, s. 203.
[112] Nafı, **a.g.e.**, s. 204.
[113] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 221.
[114] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 503; Murâdî, *er-Ravzu'r-Râyiz*, 40.

risalesinde Ehl-i sünnetin genel prensiplerini de ele almaktadır. Ali el-Murâdî'ye göre mümin bir kişinin Ehl-i sünnet cemaatini her yönden benimsemesi gerekmektedir. İmanın şartlarının yanında bir kişinin Ehl-i sünnet olmasının diğer gerekleri ise sahabîleri ve tâbi'in neslini benimsemesi, sahabiler hakkında kötü konuşmaması, sultana isyan etmemesi, imanında şüpheye düşmemesi, mümin birini tekfir etmemesi, farz namazları cemaatle kılması gelmektedir. Bunun yanında ehli kıble üzere ölen birisinin cenaze namazının kılınması, mest üzere mesh etmenin caiz olduğunun kabul edilmesi ve her imamın ardında namaz kılınması da Ehl-i sünnet olmanın şartlarındandır.[115]

1.2.5. Ali el-Murâdî'nin Eserleri

Ali el-Murâdî'nin eserleri şunlardır;

Şerhu ala Salavati Validihi,

er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz,

Akvâlü'l-Eimmeti'l-Aliye fî Ahkami'd-Durûz ve't-Teyamine,

el-Kavlu'l-Beyyine'r-Racîh 'İnde Fakdi'l-Hasabât tezvîc-i uli'l-erhâm Sahîh.

Bu eserlerinin dışında pek çok şiiri vardır.[116] Bu eserlerinden konumuzla ilgili olan iki eserini tanıtacağız.

1.2.5.1. er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz

Ali el-Murâdî *"er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz*" adlı risalesinin ismini bizzat kendisi belirlemiştir.[117] Muhammed Halil el-Murâdî de babası Ali el-Murâdî'nin eserlerini saydığı bölümde risalenin ismini bu şekilde vermektedir.[118] Dolayısıyla risalenin ismi konusunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır.

Ali el-Murâdî risalenin yazılış sebebini mukaddime kısmında açıklamaktadır. Buna göre Bağdat tarafından Şam'a 1182/1769 senesinde, içerisinde Rafızilerin de bulunduğu bir hac kafilesi gelmiştir. Hac mevsimine gecikmeleri sebebiyle Şam'da bir sonraki sene hac mevsimini beklemek için ikamet eden Rafizîlerden bazıları Sünnî

[115] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 47-48.
[116] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 221.
[117] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 42.
[118] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 221.

kadınlarla evlenmek istemiştir. Bunun üzerine Şam-Dımaşk kadısı, kazasker ve nakîbü'l-eşraf olarak görev yapmış olan Seyyid Muhammed Emin Efendi, Ali el-Murâdî'ye bu evliliklerin geçerli olup olmadığını sormuştur. İşte Ali el-Murâdî bu soru üzerine Rafızilerin Ehl-i sünnet'ten birisiyle evliliğinin geçersiz olduğuna dair bu risalesini kaleme almıştır.[119]

Risalenin tam olarak ne zaman yazıldığına dair müellifimiz bir tarih vermemesine rağmen bazı tahminlerde bulunmamıza yardımcı olacak bilgiler sunmaktadır. Mukaddime kısmında 1182/1769 yılında Bağdat tarafından hac için bir kafilenin geldiği fakat hacca vasıl olamadıkları ve diğer hac mevsimi için Şam'da ikamet ettikleri sırada kafilede bulunan Şiilerin (Revâfız) Sünnî kadınlarla evliliğe talip oldukları anlatılmaktadır.[120] Ali el-Murâdî ise bu durum üzerine *er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı risalesini yazmıştır. Ali el-Murâdî 22 Şevval 1184/ 8 Şubat 1771 tarihinde vefat etmiştir.[121] Dolayısıyla risalenin 1182/1769 ile 1184/1171 yılları arasında, vefat etmeden son iki sene içerisinde yazıldığı kesindir. Nitekim konuyla ilgili çalışması olan Güneş de risalenin bu tarihler arasında yazıldığı kanaatine ulaşmaktadır.[122]

Şam-Dımaşk Hanefî müftüsü olan Ali el-Murâdî'nin bu risalesi Rafızilerle Ehl-i sünnet'in evliliği sorusunu cevaplamayı amaçlayan bir risaledir. Müellif eserde iki grubun evliliğinin geçersizliğini ispat etmeyi amaçladığı için Rafızilerin inanç boyutunu da ele almaktadır. Bunu yaparken müellifin Rafızilerin sapkın bir fırka olduğunu ispatlama çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Risale özellikle Hanefî fakihlerin görüşlerini ön planda tutmaktadır. Örneğin Rafizîlerin görüşlerini Hanefî fakîh Muhammed el-Kerderî (ö. 827/1424)'nin *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı eserinden nakille anlatmıştır.[123]

Risale Rafızilerle Ehl-i sünnet mensubu kadınların evliliğinin geçersizliğini iki ana noktada temellendirmektedir. Birincisi Rafızilerin itikadî konulardaki görüşleridir. Diğeri ise evlilikte tarafların küfüvveti/denkliği meselesidir. Bunun yanında risalede Ehl-i sünnet ve bunun muhalifi olarak bidat/mübtedi' kavramlarından da

[119] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 40-41.
[120] Murâdî, **a.g.e.**, s. 40.
[121] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 228.
[122] Güneş, "Gür Bahçeler", s. 204.
[123] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 43.

bahsedilmektedir. Mesela Ali el-Murâdî risalesinde Hanefî fakîh İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü'l-Fetâvâ* adlı fetva kitabından Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e sebbeden kişilerin kafir, Hz. Ali'yi bunlara üstün görenlerin ise mübtedi olduğu şeklindeki fetvasını nakletmektedir.[124]

er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz adlı eser başta Şam Hanefî müftüsü olmak üzere o dönemdeki Hanefî alimlerin Şiî/Rafızî algısını göstermesi açısından İslam Mezhepleri Tarihi alanında önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2.5.1.1. er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz Adlı Eserin kaynakları

Risale, içerisinde özellikle Hanefî alimlere bolca atıfta bulunan bir eserdir. Risalenin giriş kısmında Hanefî mezhebini benimseyen alimlerin görüşlerine atıf yapılacağı açıkça ifade edilmiştir.[125] Atıflar genellikle müellif ismi ya da kitap ismi verilerek yapılmıştır.

Ali el-Murâdî Rafızîlerin inançlarına dair bilgileri anlatırken *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı eserin müellifi Hanefî fakîh Muhammed el-Kerderî'den (ö. 827/1424) nakilde bulunmaktadır. Ali el-Murâdî, Kerderî'nin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini inkar edenleri tekfir ettiğine dair fetvası olduğunu ifade etmektedir.[126]

Ali el-Murâdî'nin kaynaklarından bir diğeri ise Hanefi fakihlerden İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147)'nin *Hulâsatü'l-Fetâvâ* adlı eseridir. Ali el-Murâdî, onun Hz. Ebubekir ya da Hz. Ömer'e sebbeden ve lanet eden kişilerin kafir, Hz. Ali'yi ilk iki halifeden daha faziletli görenlerin ise mübtedi olduğuna dair fetvası bulunduğu bilgisini aktarmaktadır.[127]

Yine Ali el-Murâdî'nin risalenin kaynaklarından birisi de *ed-Dürrü'l-Müntekâ Şerhu'l-mültekâ* adlı eserdir.[128] Eserin sahibi Şam-Dımaşk müftülüğü yapmış Hanefî fakîh Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefî ed-Dımaşkî'dir (ö. 1088/1677).[129] el-Haskefî'nin *Şerhu'l-Müntekâ* adlı eserinin nikahta küfüvvet bahsinde bidatçı bir

[124] Murâdî, **a.g.e.**, s. 44.
[125] Murâdî, **a.g.e.**, s. 41-42.
[126] Murâdî, **a.g.e.**, s. 43.
[127] Murâdî, **a.g.e.**, s. 44.
[128] Murâdî, **a.y.**
[129] Ahmet Özel, "Haskefî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, TDV, 1997, s. 387; Halil el-Muradî, **Arfü'l-beşâm**, s. 219.

erkeğin Sünnî bir kadınla evliliğinde denkliğin sağlanmadığı şeklinde bir açıklaması mevcuttur.[130] Ali el-Murâdî, el-Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr* adlı eserine de atıfta bulunmaktadır.[131]

Şemseddin, el-Bezzâr, Nebîra Şeyh Ömer gibi lakapları olan Sûfî, Hanefî, Matüridî Yusuf b. Ömer el-Kâdûrî el-Bezzâr'ın[132] *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât fî Şerh-i Muhtasaru'l-İmâmu'l-Kudûrî* adlı bir kitabı bulunmaktadır. Eser klasik fıkıh konularını ele almasının yanında Ehl-i sünnet ve'l-cemâa'nın fazileti hakkında bir bölüm ihtiva etmektedir. Bu bölümde Ehl-i sünnet'in prensipleriyle alakalı hadislerden, Ebu Hanîfe'den, Ebû Yusuf'tan ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'den nakiller bulunmaktadır.[133] Ali el-Murâdî, risalesinde bu eserin farklı kısımlarından faydalanmıştır.[134]

Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğu bir diğer kaynak "Karahanlılar'ın hakimiyetindeki Buhâra'da XI-XIII. yüzyıllarda hüküm süren ve birçok alim yetiştiren Türkistanlı Burhan ailesine (Âl-i Burhan) mensup"[135] Hanefî Burhânüddîn (Burhânü'ş-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî el-Mergīnânî (ö. 616/1219)'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî fî Fıkhı'n-Nu'mânî adlı eseridir.*[136]

Ali el-Muradî'nin risalesinde adı geçen eserlerden bir diğeri ise Hanefî alim Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö. 970/1563)'nin *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik'tir*.[137]

Ali el-Murâdî'nin risalesinde meşhur müfessir, Eşarî kelamcısı, Şafii Fakîhi Nâsırüddîn Ebû Saîd b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl ve*

---

[130] Damad Şeyhîzâde - Alâüddin el-Haskefî, *Mecmeu'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-Ebhur ve Me'ahu'd-Dürru'l-Müntekâ*, thk. Halil İmran el-Mansur (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1: 502.

[131] Murâdî, *er-Ravzu'r-Râyiz*, 49; Muhammed b. Ali el-Haskefî, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr*, ed. Abdülmun'im Halil İbrahim, 1. Bs (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1: 187.

[132] Yusuf b. Ömer el-Kâdûrî, **Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât fî Şerh-i Muhtasaru'l-İmâmu'l-Kudûrî**, C. 1, thk. Samîr Subhî el-Hicazî, 1. bs, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018, s. 24-26.

[133] el-Kâdûrî, **a.g.e.**, C. 1, s. 70-72; Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 46-48.

[134] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 46.

[135] Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 435.

[136] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 49.

[137] Murâdî, **a.y.**

Esrâru't-Te'vîl adlı eserine atıfta bulunmaktadır. Atıf yapılan kısımda müfessir Bakara suresinin 221. ayetin tefsirini yapmaktadır.[138]

Ali el-Murâdî fıkıh, tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı gibi sahalarda eser veren Şafii fakihi, müfessir ve dil alimi Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kāhirî (ö. 977/1570)'nin[139] *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-İ'âneti 'alâ Ma'rifeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* adlı tefsir kitabına atıfta bulunmaktadır.[140]

Ali el-Murâdî'nin eserinde kullandığı kaynakların bir diğeri ise *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* adlı fetva kitabıdır.[141]

Risalenin kaynaklarından bir diğeri ise Hanefî fakîh Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethü'l-Kadîr* adlı eseridir.[142]

Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğu diğer bir kaynak büyük Hanefi fakîhlerinden Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?])'nin *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr* adlı eseridir.[143]

1.2.5.2. Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine

Ali el-Murâdî'nin Dürziler hakkında yazdığı risalesidir. Ali el-Murâdî risaleyi ne zaman yazdığına dair bir bilgi vermemektedir. Fakat risalenin son kısmına doğru Şam valisi Esad Paşa'yla birlikte 1159/1746-1747 senesinde bir sefere katıldığını bildirmektedir. Esad Paşa'nın Şam valiliği 1743-1757 arasına denk gelmektedir.[144] O halde risalenin bu sefer sürecinde tartışılan bazı meseleler üzerine yazılmış olması muhtemeldir. Ali el-Murâdî risalesinin başlangıç kısmında Gazi Mustafa Han'a (III. Mustafa) (1757-1774) dua ederek başlamaktadır.[145] III. Mustafa 16 Safer 1171/30

[138] Murâdî, *er-Ravzu'r-Râyiz*, 50-51; Nasuriddin el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîli'l-Marûf bi-Tefsîri'l-Beyzâvî*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2015), 1: 139.

[139] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şirbînî, Hatîb", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 189-191.

[140] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 51-52.

[141] Murâdî, **a.g.e.**, s. 54; **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, C. 1, Bulak, 1893, s. 293.

[142] Murâdî, *er-Ravzu'r-Râyiz*, 55; Kemaleddin İbnü'l-Hümam, *Fethu'l-Kadîr 'alâ'l-Hidâye*, 1. Bs (Bulak: Şeriketü Mektebe ve Matba'atü Musaffâ ve Evlâdihî, 1970), 6: 13.

[143] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 55.

[144] Karaca, "Esad Paşa", s. 350-351.

[145] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 501.

Ekim 1757 tarihinde tahta geçtiğine[146] göre risale 1171/1757 yılı Ekim ayından sonra tamamlanmış görünmektedir.

Ali el-Murâdî risalenin ismini bizzat kendisi belirlemiştir.[147] Ali el-Murâdî'nin oğlu Muhammed Halil el-Murâdî *Silkü'd-Dürer* adlı meşhur eserinin baskısında risalenin adı *Akvalü'l-Eimmeti'l-Âliye fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine* şeklinde "Âliye" olarak dizilmiştir.[148]

Risale Dürzilerin, özellikle Şam ve civarında bulunan Dürzi toplulukların durumlarını, itikatlarını ortaya koyup tenkit etmeyi amaçlayan bir risaledir. Ali el-Murâdî risalesinde hangi sorulara fetva vermek istediğini de belirtmektedir. Fakat bundan önce Dürzilerin inançlarıyla ilgili kısa bir bilgi vermektedir. Bunu yaparken Dürzilerin inançları ve Teyâmine grupları şeklinde iki başlık açmıştır. Aslında Teyâmine grubu Vadi'-Teym'de yaşayan Dürzileri ifade etmek için kullanılan bir kelimedir.[149]

Ali el-Murâdî'nin cevap aradığı ve risalenin içeriğini oluşturacak soruları şöyle özetleyebiliriz:[150]

1. *Ruhun tenasühüne inanan, Nusayrî inancını benimseyenler kafir midir?* Ali el-Murâdî'nin sorularını Nusayrî inancıyla başlatmasının sebebi Nusayrîlik'le Dürzîlik arasında benzerlik kurmasıdır. Aslında Ali el-Murâdî soruları sormadan önce Dürzî ve Teyâmine gruplarının itikadı hakkında bilgilendirme yapmıştır. Bu grupların itikatlarının başında ise tenasüh, ahireti inkar etme ve şeriatlerin neshine dair görüşlerini ifade etmektedir. Daha sonra ise Nusayrîlerin inançlarının da bu şekilde olduğunu belirterek cevap aradığı soruları bu şekilde bağlamaktadır. Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin burada Nusayriliği dile getirmesi Dürzîlik düşüncesinin durumunu ortaya koymayı amaçlayan bir husustur.
2. *Bu gruplar Yahudî ve Hıristiyanlar gibi mi muamele görür yoksa onlardan daha kötü bir durumları mı vardır?*

[146] Kemal Beydilli, "Mustafa III", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV, 2020, s. 280.
[147] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 504.
[148] Halil el-Murâdî, **Silkü'd-Dürer**, C. 3, s. 221.
[149] Adem Arıkan, "Damad İbrahim Paşa'nın (ö. 1010/1601) Dürziler ile Mücadelesine Ulema Desteği: İsmail en-Nâblusî'nin (ö. 993/1585) Dürzîlere Reddiyesi", **İslam Tetkikleri Dergisi**, C. 12, S: 2, 2022, s. 579.
[150] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 510-511.

3. *Bu grupların Müslümanlar arasında yaşaması caiz midir?*
4. *Bu gruplar İslam şeriatına uymaya zorlanmalı mıdır?*
5. *Onların tevbesi caiz midir?*

Fetvalar verilirken hususiyetle Ali el-Murâdî'nin Ehl-i sünnet olarak addettiği Hanefî, Şafii, Malikî ve Hanbelî alimlerin fetvalarına ve kitaplarına atıflar yapılmıştır.[151] Risalenin kahir ekseriyeti itibar ettiği alimlerin nakillerinden oluşmaktadır. Bunun yanında Ali el-Murâdî Dürzilerin kitaplarını bizzat gördüğünü risalede iki farklı yerde ifade etmekte ve Dürzilerin sapkın inançlarına şahit olduğunu belirtmektedir.[152]

Risalenin kaynakları bölümünde de değinileceği üzere Ehl-i sünnet penceresinden Dürzilik mezhebi eleştirilmekte ve Dürzi kaynaklarına doğrudan bir referans gösterilmemektedir. Dürzilik tarihi yapılan kısım da inançlarının anlatıldığı pasajlar da Ehl-i sünnet alimlerinin kitaplarından nakillerle sunulmuştur.

Risale Dürzilerin dinî durumları hakkında fetva verme amacını taşımaktadır. Risale Dürzilik mezhebinin inanç ve amel boyutunu ele alması, bu konuları Ehl-i sünnet mezhebine göre eleştirmesi gibi yönlerden İslam Mezhepleri Tarihi kaynakları açısından mühim bir yer işgal etmektedir. Ayrıca 18. yüzyılda Dürzilerin konumlarını göstermesi açısından da önemlidir.

1.2.5.2.1. Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine Adlı Eserinin Kaynakları

Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine içerisinde bolca referans bulunan bir risaledir. Ali el-Murâdî'nin bu risalesinin bütün kaynakları Ehl-i sünnet alimlerinden oluşmaktadır. Her ne kadar Dürzî metinlerini bizzat gördüğünü ifade ediyor olsa da bu kitaplara doğrudan bir atfı bulunmamaktadır. Ali el-Murâdî atıflarını bazen bizzat müellif, bazen de eser adı şeklinde vermektedir.

Ali el-Murâdî risalesinde *el-Mevâkıf* adlı eserin sahibine yani Adudüddin el-Îcî'ye (680-756/1281-1355) atıfta bulunmaktadır. *Mevâkıf,* kelama dair altı bölümden oluşan bir eserdir. Ali el-Murâdî'nin de atıfta bulunduğu bölüm son bölümdür. Bu bölümde Îcî iftirak hadisine referansta bulunarak İslam Mezhepleri Tarihi yazımına

[151] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 507.
[152] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 518.

katkı sağlayarak İslamî fırkaları ele almıştır. Esere göre İslamî fırkalar Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriye, Cebriyye, Müşebbihe fırkaları ile Eş'ariyye ve Selefiyye'yi kapsayan Fırka-ı Nâciye'den ibarettir.[153] Ali el-Murâdî kitabın altıncı bölümünde Şiiliğin on sekizinci alt kolu olan İsmaililik kısmına atıfta bulunmuştur.[154] Fakat daha sonra da işaret edileceği üzere Ali el-Murâdî'nin atıfta bulunduğu kısım doğrudan Dürzîlikle ilgili değildir. Ali el-Murâdî bu eserden İsmailiyye ve Nusayriyye ile alakalı kısmı referans göstermekte ve Dürzîlerin de onların yollarını benimsediğine işaret etmektedir.

Ali el-Murâdî risalesinde Dürziler ve Nusayriler hakkında da fetvaları olan Takiyüddin İbn Teymiyye'den (ö.728/1328) nakilde bulunmaktadır.[155] İbn Teymiyye'nin bu fırkalar hakkındaki görüşlerine *Mecmûu'l-Fetâvâ* adlı eserinde rastlamak mümkündür. İbn Teymiyye'nin Dürzilerin ve Nusayrilerin ümmetin icmasıyla kafir olduğu yönünde fetvası bulunmaktadır.[156]

Ali el-Murâdî Hanefî alimlerden Kadı'l-Kudat İbnü'l-İzz, Şeyh Burhaneddin b. Abdilhak'ın (ö. 744/1344); Şafii alimlerden Şeyh Sadreddin b. Zemlekânî (ö. 727/1327), Şeyh Belâtunusî (ö. 863/1458) ve Şeyh Cemaleddin Şerbinî'nin (ö. 779/1378); Malikî alim Şeyh Sadreddin b. El-Vekîl'in (ö. 749/1348); Hanbelî alim Takiyüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) batınî mezheplerin tekfirine dair fetvalarına atıfta bulunmuştur.[157]

Ali el-Murâdî Dürzilik'in ortaya çıkışıyla ilgili *Vefeyâtü'l-aʿyân* isimli biyografi kitabıyla meşhur tarihçi, fakih, edip ve şair Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân'dan (ö. 681/1282) bir rivayette bulunmaktadır.[158] Vefeyâtü'l-a'yân adlı eser 800 kişiden fazla kişinin biyografisini ele almaktadır.[159] Bu biyografiler arasında bazı Fatımî Halifelerinin hayatına da yer veren İbn Hallikân, Hâkim Biemrillah'ın da hayatına kısaca yer vermektedir. Ali el-Murâdî'nin naklettiği

[153] Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkıf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 422.
[154] Adudüddin el-Îcî, **el-Mevâkıf fî 'İlmi'l-Kelam**, Beyrut, t.y., s. 421; Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 513.
[155] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 515.
[156] Takıyüddin İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, C. 35, thk. Abdurrahman b. Muhammed, Mecmeu'l-Melik Fehd, 2004, s. 161.
[157] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 513-515.
[158] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 515-516.
[159] Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 18.

bilgileri bulamadığımız eserde Hâkim Biemrillah'ın kişiliği ve ölümü hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.[160]

Ali el-Murâdî Dürzilerin Şam bölgesine gelişiyle ilgili *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân* adlı eserin sahibi tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî'den (ö. 654/1256) nakilde bulunmaktadır.[161] Sıbt İbnü'l-Cevzî hicrî 411 tarihinde gerçekleşen olayları anlattığı bölümde Mansûr b. Abdilaziz (Hâkim Biemrillah) için özel bir başlık açmış hayatı hakkında detaylı bilgiler vermiştir.[162] Özellikle Ali el-Murâdî'nin nakil yaptığı kısım *Mir'atü'z-Zaman* adlı eserde geçen içerikle mutabıktır.[163]

Ali el-Murâdî'nin *Akvâlü'l-Eimme* adlı eserinin bir neşrinde Şeyhülislam İnânî'nin Dürzîlerin kitaplarını gördüğü haberi verilmekte ve onun sözleri şu şekilde aktarılmaktadır: "Dürûz, Teyâmine, Nusayriyye ve Batıniyye gruplarının her birisi mülhid, kafir, zındık ve facirdir. Onlar ruhların tenasühünü, şeriatın çoğunun iptal edildiğini söylerler. Onlar zikredemeyeceğimiz sözleri nebimiz hakkında sarfederler."[164] *Akvâlü'l-Eimme* adlı eserin bizim ana metin olarak kullandığımız diğer bir neşrinde ise muhakkik bu sözlerin sahibinin "el-Attâbî" olduğu kanaatini taşımaktadır. Buna göre bahsi geçen kişi Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebû Nasr el-Attâbî el-Buhârî'dir (ö.586/1190).[165] Hayatı hakkında yeterli bilgi olmayan Attâbî Hanefi, fakih ve tefsir alimidir. Ali el-Murâdî'nin temel referanslarından birisi olan Attâbî, Şemsüleimme el-Kerderî'nin de öğrencisidir.[166] Fıkha ve tefsire dair eserleri de bulunan Attâbî'nin Ali el-Murâdî'nin atıfta bulunduğu kaynaklardan olması çok muhtemel görünmektedir. Eğer Ali el-Murâdî'nin bahsettiği kişi Attâbî ise bu durumda Dürzî kitaplarının bir kısmının 12. yüzyılın sonunda çok erken bir tarihte bilindiği sonucuna ulaşmak mümkün görünmektedir.

---

[160] Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-'ayân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır (Beyrut, 1972), 5: 292-298.

[161] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 517-518.

[162] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân*, thk. Kamil Muhammed Herat ve Muhammed Enesü'l-Han, Darü'r-Risale (Dımaşk: Dâru'r-risâleti'l-'alemiyye, 2013), 18: 282-296.

[163] İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. 18, s. 285.

[164] Murâdî, "Akvalü'l-Eimme", s. 40.

[165] Ali b. Muhammed el-Murâdî, *Akvâlü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine*, thk. Arif b. Mezîd es-Süheymî, 1. Bs (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, t.y.), 519.

[166] Halit Ünal, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 93.

Ali el-Murâdî'nin kaynaklarından birisi de *eş-Şifâ bi ta'rifi Hukukî Mustafâ* adlı eserin sahibi Malikî kadısı, fakîh ve muhaddis olan Kadı İyâz'dır (ö.544/1149). Kadı İyaz'ın *eş-Şifâ* adlı eserinin dördüncü bölümünün ilk bâbı Hz. Peygamber 'e (sav) sebbetme ya da eksiklik izafe etmenin beyanı hakkındadır. Bu bölümde Peygamber efendimize sebbeden kişinin durumu hakkında verilen fetvalar nakledilmektedir. Bu fetvalardan birisi Ali el-Murâdî'nin de atıf yaptığı Muhammed'in kitabında geçen Hz. Peygambere sebbedenin tövbesi kabul edilmeksizin öldürülmesi gerektiğidir.[167] Burada adı geçen Muhammed, tezimizin ikinci bölümünde de temas edileceği üzere meşhur fıkıh kitabı *el-Mebsût* adlı eserin sahibi Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebi Sehl es-Serahsî (ö.483/1090 [?]) olmalıdır.

Ali el-Murâdî'nin atıfta bulunduğu alimlerden bir diğeri de Mâtüridiyye mezhebinin kurucusu, tefsir ve fıkıh alimi Ebû Mansur el-Matüridî'dir (333/944). *Kitabu't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtu'l-Kur'an* gibi önemli eserlere imza atan Mâtüridî Mu'tezile, Haricî ve Batınî gruplara karşı ciddi mücadeleler vermiştir.[168] Ali el-Murâdî'nin aktarımına göre Mâtürîdî'nin, tenasühe inanan ve kıyameti inkar edenler hakkında bir fetvası bulunmaktadır.[169] Fakat Matürîdî'nin ulaşabildiğimiz eserlerinde bu rivayete rastlayamadık.

Ali el-Murâdî'nin referans olarak gösterdiği eserlerden bir diğeri ise Hanefî fakîh Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'dir (ö. 827/1424). Ali el-Murâdî bu eserden peygambere sebbetmenin hükmü noktasında faydalanmıştır.[170]

Ali el-Murâdî'nin atıfta bulunduğu diğer bir kaynak ise el-*Fetâva't-Tatarhâniyye*'dir. Ali el-Murâdî bu eserde batınî olan grupların tövbelerinin makbul olup olmayacağı hususunda fetva bulunduğunu ifade etmektedir.[171]

Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğu bir diğer eser ise risalede Hayru'r-Remlî olarak atıfta bulunduğu Hanefî fakîh Hayruddîn b. Ahmed er-Remlî'nin (ö.

---

[167] Ebu'l-Fadl Kadı İyâz, *eş-Şifâ bita'rifi Hukukî Mustafâ*, thk. Abduh Ali Koşak (Dubaî: Câizet Dubâi'd-Düveliyye li'l-Kur'anı'l-Kerîm, 2013), 1: 768.

[168] Şükrü Özen, "Mâtürîdî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV, 2003, s. 149.

[169] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 520.

[170] Karşılaştırmak için: Murâdî, "Akvalü'l-Eimme", 41; Muhammed b. Muhammed el-Kerderî Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye evi'l-Câmi'u'l-Vecîz fi Mezhebi'l-İmâmı'l-Azam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî, 1. Bs (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 2: 442.

[171] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 520.

1081/1671) fetvalarının bulunduğu *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*'dir. Hayruddîn er-Remlî, eserinde kendisine Dürzîlerin Müslümanlar üzerine şahitliği hakkında soru sorulduğunu haber vermektedir. Cevap olarak ise onların inkar etmeksizin kafir olduğu sonucuna varmaktadır. Bu fetvaya göre eğer kendisine nakledilenler doğruysa onların durumunun Mecûsîlerin durumu gibi olduğunu ifade etmektedir.[172] Ayrıca mürtetler kısmında kendisine Hâkim Biemrillah'ın uluhiyetine, nübüvvetin inkarına ve tenasühe inanan Dürzilerin durumu hakkında soru sorulduğunu belirten er-Remlî cevabı münafıklık ve zındıklık bahsi üzerinden değerlendirmiştir.[173] Ali el-Murâdî er-Remlî'ye sorulan her iki soruyu ve verdiği cevapları risalesinde olduğu gibi aktarmaktadır.[174]

Ali el-Murâdî Yavuz Sultan Selim döneminde yaşayan Hüsam Çelebi'nin peygambere sebbetmeyle alakalı fetvasını da eserinde nakletmektedir. Buna göre Hz. Peygambere sebbeden kafir ve mürtet hükmündedir. Bu fetvaya göre müctehidler arasında ortak bir kabul olması sebebiyle eğer kişi tövbe etmezse kafir hükmünde kabul edilir ve öldürülür; eğer tövbe ederse Malikî ve Hanbelîlerin görüşlerinin aksine Hanefî ve Şafiilere göre tövbesi makbuldür, öldürülmez.[175] Hüsam Çelebi'nin bu fetvasına her ne kadar ulaşamasak da Öztürk'ün verdiği bilgi neticesinde onun *Risâle fî Sebbi'n-Nebî* adında bir risalesi olduğu bilgisine sahibiz.[176] Bu fetvaya İbn Abidîn *el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ* adlı eserinde de yer vermektedir.[177]

Ali el-Murâdî'nin peygambere sebbetmeyle alakalı nakilde bulunduğu diğer iki eser ise İmam Ebû Yusuf'un *Kitabu'l-Harac* adlı eseri ve Muhammed b. İbrahim el-Hasîrî'nin (ö. 500/1107) *el-Hâvî fi'l-fetâvâ* adlı eseridir.[178] Ali el-Murâdî'nin atıfta bulunduğu bu fetvaların içeriği tamamen İbn Abidîn'in *el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ* adlı eserinde yer almaktadır.[179]

---

[172] Hayruddin er-Remlî, **el-Fetâvâ'l-Hayriyye li-nef'i'l-beriyye 'alâ Mezhebi'l-imâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân**, C. 2, thk. Saîd el-Mendûh, 1. bs, Mısır, Dâru Envâri'l-Ezher, 2023, s. 870.
[173] Hayruddin er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, 2023, 1: 377.
[174] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 521-524.
[175] Murâdî, **a.g.e.**, s. 525-526.
[176] Levent Öztürk, "Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri", C. 3, S: 3, 2001, s. 465.
[177] Muhammed Emin b. Ömer İbn Abidîn, **el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhu'l-Fetâva'l-Hâmiye**, C. 1, Dâru'l-Marife, t.y., s. 104.
[178] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 527.
[179] İbn Abidîn, **Fetâvâ'l-Hâmiye**, C. 1, s. 104.

Ali el-Murâdî'nin peygambere sebbetmeyle alakalı atıfta bulunduğu diğer bir referans ise Ebussuud efendinin (ö. 982/1574) fetvasıdır.[180] Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğu bu fetva da yukarıda olduğu gibi aynıyla İbn Abidîn'in eserinde bulunmaktadır.[181] Ali el-Murâdî'nin Hüsam Çelebi, *el-Hâvî* (Muhammed b. İbrahim el-Hâsîrî'nin eseri), Ebû Yusuf ve Ebussuud Efendiden nakillerinin tamamının İbn Abidin'in (ö.1252/1836) *el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hamidiyye* adlı eserinde geçtiği görülmektedir. Bahsi geçen eser Ali el-Murâdî'den önceki Şam-Dımaşk müftüsü Hâmid b. Ali el-İmâdî'nin (ö. 1171/1757) fetvalarını içeren eserinin düzenlenmiş halidir.[182] Ali el-Murâdî'nin bu alıntılarının tamamını kendisinden önceki Şam-Dımaşk Müftüsü Hâmid el-İmâdî'nin eserinden nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ali el-Murâdî'nin peygambere sebbetmeyle alakalı atıfta bulunduğu diğer bir eser ise Hanefî fakîh Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefî ed-Dımaşkī (ö. 1088/1677)'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr* eseridir.[183]

[180] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 528-529.
[181] İbn Abidîn, **Fetâvâ'l-Hâmiye**, C. 1, s. 104-105.
[182] Ahmet Özel, "İbn Âbidîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, TDV, 1999, s. 293.
[183] el-Haskefî, **Şerhu Tenvîr**, C. 1, s. 345.

İKİNCİ BÖLÜM
ALİ EL-MURADÎ'NİN DÜRZİLİK MEZHEBİNE BAKIŞI

2.1. Dürzilik

Dürzilik İsmailî düşünce içerisinde ortaya çıkmış batınî bir harekettir. Fatımîlerin altıncı halifesi olan Hâkim Biemrillah'ın (375-411/985-1021) Allah'ın yeryüzündeki sureti olduğu inancını temel prensip olarak kabul eden itikadî ve siyasî bir mezheptir. Dürzilik, el-Hâkimiyye, el-Muvahhidûn, el-Muvahhidûn ed-Durûz, Benî Marûf, Al-i Marûf, Davetü't Tevhîd gibi isimlerle anılmıştır. Dürzilik isminin kökü hakkında ise farklı görüşler ortaya atılmıştır.[184] En kabul gören görüşe göre Dürzilik ismi mezhepte önemli bir yeri olan Muhammed b. İsmail Neştekin ed-Derezî'ye nispetle konulmuştur.[185] Mezhep mensupları kendilerini Muvahhidûn şeklinde isimlendirmektedir.[186] Ali el-Murâdî ise onlar hakkında yazdığı eserde Dürzî topluluğunu "*Dürûz ve Teyâmine*" şeklinde isimlendirmektedir.

Dürzîlik mezhebinin ilk teşekkül sürecinde öne çıkan isimlerden birisi Hasan b. Haydara el-Ferganî el-Ahrâm adlı Dürzî dâidir. Bağlıoğlu, Hâkim Biemrillah'a ulûhiyet izafe eden ilk kişinin el-Fergâni olduğu ihtimalini ortaya koymaktadır. el-Fergânî bu iddiasını Kahire'de yaymaya başlamasından sonra 409/1018 yılında onun fikrini benimsemeyen birisi tarafından öldürülmüştür. Dürzî risalelerinde ismi geçmeyen el-Fergânî hakkındaki bilgilere ise en açık bir şekilde 407-408/1017 yılından itibaren Kahire'de Hâkim'in sarayında da bulunan İsmâilî dâi Hamidüddin el-Kirmânî'nin (ö. 411/1021'den sonra), el-Fergânî'nin bir risalesine cevap olarak yazdığı *Risaletü'l-Vâ'iza* adlı eserde rastlanmaktadır.[187] el-Kirmânî bahsi geçen risalesini el-Fergânî'nin davetindeki fikirleri eleştirmek amacıyla yazmıştır. Bu esere göre el-Fergânî zamanın imamının geçmiş peygamberlerden ve imamlardan üstün

[184] Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", C. 5, S: 2, 2012, s. 62.
[185] Tan, **a.y.**
[186] Necla Ebû İziddin, *ed-Dürûz fi't-Târîh* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1985), 132; Aytekin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik" 31/31 (2011): 180.
[187] Ahmet Bağlıoğlu, **İnanç Esasları Açısından Dürzîlik**, 1. bs, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 105-106.

olduğuna[188], Allah'ın cisim olduğuna[189], şeriat ve tenzilin hurafe olduğuna[190] ve mabudun Hâkim Biemrillah olduğuna inanmaktadır.[191] Bağlıoğlu bu fikirlerin Dürzilik mezhebinin en önemli isimlerinden olan Hamza b. Ali'nin fikirleriyle paralellik arz ettiğini ifade etmektedir.[192]

Dürzîlik mezhebinde öne çıkan isimlerinden birisi aslen Türk olan Neştekîn lakabıyla tanınan Muhammed b. İsmail ed-Derezî'dir. Tarihçilerin çoğu tarafından 408/1017 yılında Kahire'ye geldiği ifade edilen ed-Derezî bu tarihten itibaren Hâkim'in ilahlığını savunan Dürzî dâilerin önde gelen isimlerinden olmuştur. Öyle ki pek çok tarihçi ed-Derezî'yi Hamza b. Ali'nin önüne koyarak hareketin lideri olarak göstermektedir. Bağlıoğlu'nun da işaret ettiği gibi Antâkî, Derezî'nin Hâkim'in uluhiyetine davette bulunduğuna[193] ve Hamza'nın bu öğretiyi devam ettirdiğine vurgu yapmaktadır.[194] Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), ed-Derezî'nin tenasühü savunduğunu, Hakim'in ilahlığı noktasında çalışmalar yaptığını aktarmaktadır.[195] Neştekin ed-Derezî hakkında ortaya atılan iddiaların başında onun Dürzîlik mezhebini Suriye'de yaydığı düşüncesi gelmektedir. Bu düşüncenin temel kaynağı ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerdir. Buna göre ed-Derezî kendi görüşlerini Kahire'de insanlara yaymaya başladığında büyük bir tepkiyle karşılaşmış ve neticede Hâkim onu Şam bölgesine daveti yaymak amacıyla göndermiştir. ed-Derezî de Şam bölgesine dahil olan Teym vadisine giderek orada tenasüh inancını yaymış, haramları helal kılmış ve Dürzî inancına taraftar toplamıştır.[196] Yıldız da mezhebin Şam bölgesine gelişiyle ilgili benzer bilgiler vermiştir. Buna göre Dürziliğin Cebel-i Lübnan'da tanınması ve yayılması 11. yüzyıl başlarında Hâkim'in emriyle Anuştekin Derezî'nin bölgeye gitmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Derezî öncelikle Teym vadisinde davet

[188] Ahmed Hamidüddin el-Kirmânî, **Mecmu'atü Risaleti'l-Kirmânî**, thk. Mustafa Galib, 2. bs, Beyrut, el-Müessisetü'l-Câmi'ati'd-Dirasiyye, 1987, s. 137.
[189] el-Kirmânî, **a.g.e.**, s. 139.
[190] el-Kirmânî, **a.g.e.**, s. 145.
[191] el-Kirmânî, **a.y.**; Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 108.
[192] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 109.
[193] Yahya b. Saîd b. Yahya Antakî, **Târihu'l-Antakî**, thk. Ömer Abdusselam Tedmirî, Lübnan, 1990, s. 334.
[194] Antakî, **a.g.e.**, s. 342.
[195] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 110-111.
[196] İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, C. 18, s. 286; Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 112-113.

faaliyetlerini yürütmüş ve Dürzîlik mezhebi göçlerle Lübnan'da yayılmıştır.[197] Ali el-Murâdî de Dürzilerin Şam diyarına gelişlerinin bu şekilde olduğunu anlatmaktadır.[198] Bağlıoğlu ise Dürzilik mezhebinin Şam diyarında yayılmasının Neştekin ed-Derezî eliyle olup olmadığını tartışmakta ve neticede hem zaman anlamında hem de anlatılanların tutarlılığı anlamında bunun mümkün olmadığı sonucuna ulaşmaktadır.[199] Buna göre Neştekin ed-Derezî'nin Kahire'de daveti yaymaya çalışması neticesinde halkın büyük bir tepkisiyle karşılaşılmış ve bunun sonucunda anlaşıldığı kadarıyla Hâkim Biemrillah 410/1020 senesinin başında ed-Derezî'yi öldürmüştür.[200] Necla da ed-Derezî'nin ölümü hakkında bu rivayetleri tartışmaktadır. Onun görüşüne göre Hâkim Biemrillah'ın ed-Derezî'yi Vadi't-Teym bölgesine gönderdiği rivayetlerinin aslı yoktur. ed-Derezî Mısır'da 410/1020 yılında öldürülmüştür.[201] Böylelikle Dürzîlik davetinin iki önemli lideri öldürülmüş ve davetin liderliğinde sadece Hamza b. Ali kalmıştır. Hamza b. Ali daveti sistemleştirip mezhebin teşekkülünü sağlayan ve mezhebin kurucusu olan kişi kabul edilmektedir.[202]

Dürzîlik mezhebinin kurucusu kabul edilen, mezhebin oluşması ve sistemleşmesi noktasında büyük bir konuma sahip olan Hamza b. Ali'nin 375/985 yılında Horosan Züzen şehrinde doğduğu kabul edilmektedir.[203] Hareketin başladığı 408-409/1017-1018 yıllarında ismine pek rastlanmayan Hamza, Neştekîn ed-Derezî'nin öldürülmesinin ardından mezhebin yegâne lideri konumuna geçmiştir. Mezhebi yaymak için Kahire surlarının dışında bulunan Reydan Camii'ni seçmiş ve ilk iş olarak daveti örgütlemeye başlamıştır.[204] Dürzîlik mezhebinin Hamza döneminde Suriye ve Lübnan civarında ciddi faaliyetler içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde Filistin bölgesinde mezhebin yayılmasında en etkin kişi olarak karşımıza Hamza b. Ali çıkmaktadır.[205] Hamza davet işini dâiler aracılığıyla yapıyordu. Hamza ile dâiler arasındaki elçilik vazifesini İsmail b.

[197] Tuba Yıldız, "Bir Katl Davası Işığında Cebel-i Lübnan'da Tanzimat Hukukunun Dürzî Kimliğine Yansıması", C. 22, S: 41, 2020, s. 229; Yıldız, "Cebel-i Lübnan", s. 28.
[198] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 517-518.
[199] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 114.
[200] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 115.
[201] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 132.
[202] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 119.
[203] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 122.
[204] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 123.
[205] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 145.

Muhammed, Hamza ile Hâkim Biemrillah arasındaki elçilik vazifesini Muhammed b. Vehb gerçekleştirmekteydi.[206] Hamza'ya en büyük tepkilerden birisinin sebebi de Kadı'l-Kudat Ahmed b. Muhammed'e gönderdiği içeriğine "Rahman ve Rahim olan Hâkim'in adıyla" şeklindeki ibareyle başladığı mektuptur. Bu mektup sebebiyle halk ve askerin büyük tepkisi neticesinde Hamza 410/1019 yılında davete bir yıl kadar ara vermiştir. Yine 411/1021 senesinde Hâkim Biemrillah'ın ortadan esrarengiz bir biçimde kaybolmasının ardından Hamza ve arkadaşları gayba girmişlerdir. Bu tarihten itibaren Hamza'nın herhangi bir risalesine rastlanmadığı gibi sonunun ne olduğuna dair de net bir bilgi yoktur.[207]

Dürzîlik davetinin yayılması konusunda Hamza b. Ali'den sonra en etkili kişi olan Muktenâ Bahâeddîn Haleb'in Semmuk köyünde dünyaya gelmiştir. Hamza b. Ali davetin liderliğine Muktenâ Bahâeddin'i 13 Şaban 411/2 Aralık 1020 tarihinde atamıştır. Hâkim Biemrillah'tan sonra Fatımî halifesi olan Zahir'in (1021-1036) Dürzîlere şiddetli baskılarına rağmen Muktenâ Bahâeddin bu görevini yerine getirmiştir. Dürzî risalelerinde genellikle el-Muktenâ olarak anılan Bahâeddin 418/1027 yılına kadar Halep ve Filistin bölgelerinde idarî görevler almış bu tarihten itibaren davasını gizli bir şekilde yaymaya çalışmıştır.[208] Muktenâ Bahâeddin, Zahir Lidinîllah'ın (ö. 427/1036) ölümünden sonra baskıların azalması sebebiyle 429/1037 senesinde daveti daha rahat yaymaya başlamıştır. Muktenâ Bahaeddin 434/1042 senesinde Fatımîlerin baskılarının tekrar artması neticesinde Dürzî davetin son şeklini aldığını ifade ederek gayba girmiş ve mezhep son şeklini alarak giriş çıkışların yasaklandığı bir hüviyete bürünmüştür.[209]

Dürzilik mezhebinin başlangıçtan itibaren teşekkül sürecini oluşturan bu dönemlerde özellikle davetin yayılmasında Hamza b. Ali ve Muktenâ Bahâeddin'in çok büyük payları bulunmaktadır. Hamza b. Ali'nin Kahire'de başladığı örgütlenme ve davet faaliyetleri onun öncülüğünde Ürdün, Suriye, Lübnan ve Filistin bölgelerinde mezhebin yayılmasıyla neticelenmiştir.[210] Bunun yanında özellikle Zahir'in baskıları neticesinde mezhep, göçlerle Şam bölgesinde aktif olarak bulunmuştur. Mezhebin

[206] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 126.
[207] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 125-127.
[208] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 135-136.
[209] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 135; Bağlıoğlu, *Dürzîlik*, 139-140.
[210] Yıldız, "Cebel-i Lübnan", s. 29.

aktif olarak bulunduğu bölgelerin başında Lübnan gelmektedir. Burada Dürzilik'in yayıldığı bölge ise Vadi't-Teym'dir.[211] Muktenâ Bahâeddin Lübnan bölgesinde aktif olarak daveti yayma çalışmalarında bulunmuştur.[212] Muktenâ Bahâeddin'in davet ve tebliğe son vermesi neticesinde ise Dürzilik, mezhebi kabul etmiş aileler eliyle varlığına devam edebilme imkanına sahip olmuştur.[213] Mesela Muktenâ Bahaeddin'in çabaları sayesinde Dürzîliği kabul eden Tenûhîler mezhebin Güney Lübnan'da varlığının önemli bir aktörü olmuştur.[214] Nitekim Muktenâ Baheddin'in 411/1020 ve 418/1027 yıllarında Tenûhî emirlerine gönderdiği risaleler bilinmektedir.[215] Bununla birlikte Dürzîlik tarihiyle ilgili bir çalışması bulunan Necla Ebû İzziddîn, Tenûhîlerin Dürzî daveti Hakim Biemrillah'ın h. 408 yılından önce gönderdiği Daîler eliyle kabul ettiğini ve yaydığını iddia etmektedir.[216]

Tarihte Dürzî itikâdını benimseyen en köklü kabile olarak karşımıza çıkan Tenûhîler İslam'dan önce Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Şam'ın fethiyle birlikte kabilenin bir kısmı İslamiyet'e girmiş ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'la birlikte hareket ederek Suriye'nin sair bölgelerine yerleşmişlerdir. Sıffin savaşında Muaviye'yi desteklemeleri neticesinde içlerinden yöneticilik görevlerine getirilenler olmuştur. Daha sonra Abbasî hareketini desteklemişler ve Halife Ebû Cafer Mansûr'un (754-755) isteğiyle Lübnan'a göç etmişlerdir. Fatımîlerin Şam'ı işgali neticesinde Tenûhîler Fatımîlerin idaresini kabul etmişlerdir. Tenûhîlerin Dürzîliği kabulü ise Hamza b. Ali'nin gayretleri neticesiyle gerçekleşmiştir. Hâkim'in ölümü neticesinde Tenûhîler Mısır'da yaşam şansı bulamayan Dürzîlere Vadi't-Teym'de kucak açmışlardır.[217]

Dürzîlerin hamilerinden olan ikinci aile Manoğulları'dır. Manoğullarının Cebel-i Lübnan'daki konumlarını sağlamlaştıran en önemli konu I. Fahreddin'in 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in safında yer almasıdır. Neticede sancak beyliğine atanan Fahreddin Cebel-i Lübnan'da hâkim güç konumuna yükselmiştir.[218] 950/1544 yılında babası Fahreddin'in yerine geçen Korkmaz, asi davranışları neticesinde Mısır Valisi

[211] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 147.
[212] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 149.
[213] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 144.
[214] Yıldız, "Cebel-i Lübnan", s. 29.
[215] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 161-162.
[216] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 163.
[217] Aytekin Şenzeybek, "Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri", Konya, Selçuk Üniversitesi, 2001, s. 34-37.
[218] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 38-39.

İbrahim Paşa'nın takibatına uğramıştır. Korkmaz'dan sonra ise ciddi faaliyetleriyle ön plana çıkan II. Fahreddin (ö. 1044/1635) gelmiş, Beyrut ve Sayda gibi bölgeleri de hakimiyeti altına almıştır. 1016/1607 yılında II. Fahreddin Canbolatoğulları'nı desteklemiştir. II. Fahreddin'in müstakil bir yönetim gibi hareket etmesi, vergileri aksatması gibi sebeplerle Osmanlı merkezî yönetimi tarafından üzerine bir ordu gönderilmiştir. II. Fahreddin bunun üzerine İtalya'ya kaçmıştır. 1028/1618 yılında geriye dönen II. Fahreddin'in Osmanlı aleyhine yaptığı girişimler neticesinde 25 Şevval 1044 (13 Nisan 1635) yılında idam edilmiştir.[219] II. Fahreddin'den sonra Manoğullarının başına Mülhem (1635-1658) geçmiştir. Mülhem'den sonra ise oğulları Korkmaz ve Ahmed, Manoğullarının idaresini ele almıştır. Fakat onların da sonu Osmanlı'ya vergilerini ödememelerinden dolayı 1072/1662 yılında idam edilmek olmuştur. Daha sonra Manoğullarının bölgedeki hakimiyetinin yok olması neticesinde Dürzî toplumunun liderliği Şihâbîlerin eline geçmiştir.[220]

Şihabîlerin Emir Munkız liderliğinde Vadi't-Teym bölgesine gelişi ve emirliği elde etmeleri Nureddin Zengi (1193-1211) dönemine denk gelmektedir. Şihabîler 1108/1697 senesinde Emir Ahmed Ma'n'ın ölümü üzerine Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle Dürzîlerin lider olarak seçtiği Beşir b. Hüseyin eş-Şihabî (1697-1707) eliyle bölgedeki konumlarını sağlamlaştırmış oldular.[221] Böylece Dürzî emirliğine ilk kez Sünnî bir kişi seçilmiştir. Daha sonra 17. yüzyılın ortalarına kadar Sünnî Şihabîler hakimiyet alanlarını genişletmeye devam etmişlerdir.[222] Emir Beşir'in 1118/1706-1707 yılında ölümünden sonra yerine Emir Haydar b. Musa (1707-1732) gelmiştir.[223] Özellikle 1120-1123/1708-1711 yılları arasında daha önceki tarihlerde Kaysî ve Yemenî olarak ikiye ayrılan Dürzîler arasında bir iktidar mücadelesi olduğu görülmektedir. Bu mücadelenin en görünür olduğu yer Ayn Dara savaşıdır. Bu savaş Kaysîlerden olan Şihâbî emir Haydar'ın kendisine karşı cephe alan Dürzî ailelerine karşı verdiği mücadelenin bir sonucudur. Haydar'a karşı birleşen güçlerin başında Mahmud Ebû Harmuş bulunmaktadır. Ebu Harmuş'un Sayda valisinin yanı sıra

[219] Feridun Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 81.
[220] Ahmet Bağlıoğlu, **Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürzîler**, 2. bs, Ankara, 2018, s. 34-36.
[221] Ebû İziddin, **ed-Dürûz fî't-Târîh**, s. 272.
[222] Yıldız, "Cebel-i Lübnan", s. 55.
[223] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 273.

Yemenî hizbine mensup Arslan ve Alemüddin ailelerinin desteklerini de aldığı görülmektedir.[224] Sonuç olarak büyük bir askerî güç toplayan Ebu Harmuş 1710 senesinde Deyrü'l-Kamer'e yöneldiğinde karşılarında tutunamayan Haydar ve oğulları bölgeden ayrılmışlardır.[225] Bu durumun sonucunda Ebu Harmuş liderliğinde Yemenî hizbi bölgede yaklaşık iki yıl hakim güç olmuştur. Ebu Harmuş'un aslında Kaysî hizbine mensup olması ortadaki mücadelenin Kaysî-Yemenî çatışmasına dönüşmesine engel olmadı. Özellikle Ebu Harmuş'un sert yönetim tarzı ve Yemenî hizbine Mensup Alemüddin ailesiyle akrabalık bağı kurması bu durumu körükledi. Kaysî şeyhlerinin yaptığı bir çağrı üzerine Haydar Metn'deki Re's köyüne geldi. Burada bölgedeki pek çok aile ve ileri gelenler Haydar'a bağlılıklarını bildirdiler.[226] Diğer taraftan Ebu Harmuş'a başta Alemüddin ailesi olmak üzere Yemenî ailelerden desteğe gelenler oldu. Ebu Harmuş'un Şam ve Sayda valilerinden yardım istediği de olumlu karşılandı.[227] Ebu Harmuş askerî birlikleriyle birlikte Metn Mukaatası sınırları içerisindeki Ayn Dara'da konuşlandılar. Haydar ise bir gece baskını düzenleyerek Ebu Harmuş'un askerî birliklerini mağlup etti. Alemüddin ailesinden dört emir esir alındı ve idam edildi. Ebu Harmuş'un cezası iki parmağının ve dilinin ucunun kesilmesi oldu.[228] 1123/1711 senesinde gerçekleşen Ayn Dara savaşı Yemenî hizbine mensup olanların bir kısmı Şihâbî liderliğini kabul ederken diğer bir kısmı Havran bölgesine göç ettiler.[229] Havran bölgesine ilk göç ettiği söylenen kişi olan Hamdan el-Hamdan ve kardeşi Kaysî hizbine mensuptur. Hamdan el-Hamdan'ın Havran bölgesine geliş tarihi net olmamakla birlikte genel kabulün Ayn Dara savaşı sonrasında geldiği genel kabulü bulunmaktadır. Dürzîlerin Havran bölgesine gelişi zamanla çoğalmıştır. Dolayısıyla 18. yüzyıl'da Havran'da Dürzî nüfusu bulunmaktadır.[230]

---

[224] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 189-190.

[225] Abbâs Ebû Salih, Sâmi Mekârim, **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fi'l-Meşrik'i'l-'Arab**, 2. bs, Beyrut, el-Meclisü'd-Dürzî li'l-bühûs ve'l-enmâ, 1981, s. 154; Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 190.

[226] Ebû Salih, Mekârim, **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fi'l-Meşrik'i'l-'Arab**, s. 154-155; Ebû İziddin, **ed-Dürûz fi't-Târîh**, s. 273.

[227] el-Emîr Haydar Ahmed eş-Şihâbî, **Lübnan fi 'ahdi'l-ümerâi'ş-Şihâbiyyîn (el-Guraru'l-Hisân fi Ahbâru ebnâi'z-zamân)**, C. 1, ed. Esed Rüstem, Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut, el-Câmiatü'l-Lübnâniyye, 1969, s. 12; Ebû Salih, Mekârim, **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fi'l-Meşrik'i'l-'Arab**, s. 155; Ebû İziddin, **ed-Dürûz fi't-Târîh**, s. 274.

[228] Ebû Salih, Mekârim, **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fi'l-Meşrik'i'l-'Arab**, s. 155.

[229] Ebû Salih, Mekârim, **a.y.**; Ebû İziddin, **ed-Dürûz fi't-Târîh**, s. 274.

[230] Ebû Salih, Mekârim, **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fi'l-Meşrik'i'l-'Arab**, s. 195-197.

1732 senesinde vefat eden Emir Haydar, yaşarken oğlu Mülhem'i (1732-1754) emirliğe getirmiştir. Emir Mülhem'in, kardeşi Mansur'u emirliğe getirmesi üzerine diğer bir kardeşi Ahmed ve Yezbekî grubunu oluşturan Dürzî şeyhlerinin muhalefetiyle ortaya bir iktidar mücadelesi çıkmıştır. Necla, Emir Mülhem'in emirlikten çekilmesi üzerine kardeşleri Mansur ve Ahmed'in 1754-1763 yılları arasında emirliği beraberce sürdürdüklerini ifade etmektedir. Bunun yanında her iki kardeş iktidar için mücadele halinde olmuştur.[231] Mansur ve Ahmed kardeşlerin ardından Emir Mansur 1763-1770 yılları arasında Dürzî emiri olmuştur.[232] Onun ardından Dürzî emirliğine geçen kişi 1770-1789 yılında Yusuf eş-Şihâbî (1770-1789)'dir.[233] Bütün bunlardan 1132/1720 yılında dünyaya gelen Ali el-Murâdî'nin doğduğu dönemde Emir Haydar eş-Şihâbî; Kudüs kadılığı görevinde bulunduğu dönemde Emir Mülhem eş-Şihâbî'nin Dürzî emirliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Şam-Dımaşk müftülüğü görevini sürdürdüğü dönem boyunca ise Dürzî emaretinde sırasıyla Mansur ve Ahmed kardeşler, Emir Mansur ve Yusuf eş-Şihâbî Dürzî emirliğinde olan kişilerdir. Dönemin önemli figürlerinden olan Canbolatoğulları 1205/1790 yılında Şihabîlerden olan Emir Beşir'i desteklemiş ve neticede Emir Beşir Şihabîlerin yeni lideri olmuştur.[234]

2.1.1. Dürzilerin İnançları

Dürziliğin en temel inanç esası Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyeti meselesidir. Buna göre tanrının lâhûtî/ilahî ve nâsûtî/insanî yönü bulunmaktadır. Tanrı insanlarla iletişim kurmak için zaman zaman zuhur ve tecelli etmiştir. Fakat en son ve en mükemmel tecelli ve zuhuru Hâkim'de ortaya çıkmıştır.[235] Burada Dürzîlerin hulûl kavramını kabul etmeyerek[236] tecelli ve zuhur kavramlarını vurguladıklarının altını çizmekte fayda görünmektedir. Dürzîlik inancına göre Tanrı'nın ilk tecellîsi Aliyyü'l-Alâ'da görünür olmuştur. Onlara göre tevhide çağıran Küllî Akıl ve kötülüğe davet eden Zıdd da ilk defa bu tecelli döneminde zuhur etmiştir. Tanrı'nın ikinci tecellisi ise el-Bâr ismiyle zuhur etmiştir. Dürzî inancında bu tecellî devrinde Tanrı olan el-Bâr'ın

[231] Ebû İziddin, *ed-Dürûz fî't-Târîh*, 275.
[232] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 406.
[233] Koç, **a.g.e.**, s. 219.
[234] Bağlıoğlu, **Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürzîler**, s. 36-38.
[235] Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s. 65.
[236] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 159.

Küllî Akıl olan Şantil b. Termah/Adem es-Safa'ya secdeyi emrettiği ve neticede Halis b. Termah haricindekilerin secde ettiği inancı vardır. Bu inanç Kur'an'daki Hz. Adem ve Şeytan kıssasına benzer bir anlatı sunmaktadır.[237] Daha sonra insanların tanrıyla iletişimi "*Zıdd*" sebebiyle sekteye uğramış ve neticede tanrıyı hakkıyla tanımak adına bir hazırlık süreci devreye girmiştir. Bu hazırlık döneminde ise tanrının mesajlarının zahirî yönünü ortaya koyan natıklar ve mesajların batınî yönlerini açıklamakla görevli esaslar devreye girmiştir. Dürzîlerin bu inancını "Natık, Esas ve Küllî Akıl" şeklinde belirlenen sistemi içinde bulmak mümkündür. Buna göre insanlar tanrıyla iletişimini ancak Natık, Esas ve Küllî Akla karşılık gelen kişiler vasıtasıyla sağlayabilirler. Bu sisteme göre sırasıyla natıklar Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Muhammed b. İsmâil'dir. Esas'ları da sırasıyla kendi dönemlerinde yaşayan Sam, Hz. İsmâil, Hz. Harun, Şem'un ve Hz. Ali'ye denk gelmektedir. Küllî akıl makamına ise sırasıyla Pisagor, Elyesa, Şuayb, Yesu' el-Mesîh ve Selmân-ı Fârisî konulmuştur. Dürzîlere göre hazırlık aşamasından sonra tanrının tecellileri devam etmiştir. Buna göre en başından itibaren Tanrı sırasıyla Aliyyü'l-Ala, el-Bâr, Ebû Zekeriyya, Ali, el-Muil, Kâim, Mansûr, Muiz, Aziz ve neticede Hâkim Biemrillah'ta tecelli etmiştir.[238] Dürzîlere göre Hâkim Biemrillah'tan sonra kıyamete kadar tanrı herhangi bir surete zuhur etmeyecek, Natık ya da Esaslar da gelmeyecektir.[239]

Dürzîlere göre bütün ruhsal varlıklar bir şekilde fiziksel bir görünüme bürünmek zorundadır. Aynı prensibe dahil edilen Külli Akl da Tanrı'yı insanlara anlatmak anlamında yardımcı pozisyondadır ki ona da Nefs, Kelime, Sâbık ve Tâlî olarak isimlendirilen hududlar yardımcı olmaktadır.[240] Ali el-Murâdî risalesinde bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Onların inançları uluhiyetin Ali'de, Şem'un'da, Yusuf'ta ve diğerlerinde olduğu gibi bir şahıstan başka şahısta zuhur etmesi şeklindedir. İşte o (uluhiyet inancı) bundan sonra Hakim'de zuhur etmiştir ve her bir devirde bir ilah zuhur etmiştir. Onlar 'O şu anda ukkal olarak isimlendirilen şeyhlerinde zahirdir' derler."[241]

---

[237] **Resâilü'l-Hikme**, 5. bs, Lübnan, Dârü Liecli'l-Ma'rife, 1986, s. 113-115; Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 161-162.
[238] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 162-163.
[239] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 164.
[240] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 160.
[241] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 508-509.

Dürziliğe göre Hudûdu bilmek iman esaslarından birisidir. Yaratıcıya ancak onların vasıtasıyla ulaşılabilir ki söz konusu hududlar Külli Akıl, Külli Nefs, Kelime, Sâbık ve Tâli olmak üzere beş tanedir. Hududlardan her biri mezhepteki bir kişiyi temsil etmekte ve her bir kişinin kendine has rengi bulunmaktadır.[242] Bu hududların varlığı her ne kadar zaman zaman değişik isimlerle zuhur etseler de özlerinde ruh olmaları, ölmemeleri sebebiyle her zamanı kuşatmaktadır. Dolayısıyla hududları bilmek ve iman etmek Dürzilik inancının temel prensiplerindendir.[243]

Dürziliğin en önemli inançlarından bir diğeri ise ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesini ifade eden "takammus" kavramıdır. Buna göre insanların ruhları belli sayıda yaratılmıştır.[244] Ruh ölmez, ölen sadece bedendir ve ölen kişinin ruhu hemen başka bir bedende tekrar doğar. Takammus, alemin sonuna kadar sürekli devam etmektedir.[245] Ali el-Murâdî daha sonra da ifade edileceği üzere Dürzîlerin en temel inançlarından olan "*takammus*" inancını "*tenasüh*" kavramıyla ifade etmektedir.[246] Fakat Hamza b. Ali'nin Nusayrîlerin tenasüh inancını eleştirmesi Dürzîlikte tenasüh kavramının reddine oldukça önemli bir örnektir.[247] Bu inançlarından hareketle Dürzîlerde kıyamet inancında ruhların ölümü, haşr ve kıyamet olmadığı açıktır.[248] Ali el-Murâdî de risalesinde Dürzilerin kıyamet gününü, insanların tekrar dirilişini ve ahiret hayatını reddettiklerini vurgulamaktadır.[249]

Dürzilik semâvî dinlerin nesh olduğunu kabul etmektedir.[250] Bu durum her bir nâtıkın kendisinden önceki şeriatı nesh etmesinden[251] kaynaklı görünmektedir. Buradan hareketle Dürzilerin iman ettikleri inançlarından birisi olan yedi esası hatırlayabiliriz. Bu yedi esas şöyledir; 1) doğru sözlü olmak, 2) din kardeşlerini korumak, 3) var olmayan ve yalan şeylere ibadetten vazgeçmek, 4) iblis ve azgınlardan uzaklaşmak, 5) tevhidin her zaman, asır, vakit ve devirde Mevlana (Hakim Biemrillah) için olduğunu kabul etmek, 6) Hakim Biemrillah'ın tüm fiillerine razı olmak, 7) gizli

[242] Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s. 68-70.
[243] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 169.
[244] Ebû İziddin, **ed-Dürûz fî't-Târîh**, s. 146.
[245] Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s. 70-71.
[246] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 509.
[247] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 172.
[248] Şenzeybek, "Dürzîlik", s. 122.
[249] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 509.
[250] Yıldız, "Cebel-i Lübnan", s. 27.
[251] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 174.

ve açık el-Hâkim'in emir ve iradesine kendini teslim etmek.[252] Bunların her birisi sırasıyla namaz, zekat, oruç, hac, kelime-i şehadet, cihat ve velayet kavramlarının karşılığı olarak kullanılmıştır.[253] Daha sonra da ifade edileceği üzere Ali el-Murâdî bu durumu onların namaz, oruç, hac gibi ibadetleri inkar ettikleri şeklinde ortaya koymaktadır.[254]

Dürzîlik inancındaki ahiret anlayışı İslam'ın ahiret inancından farklılık arz etmektedir. Aslında ruhların ölümsüzlüğüne inanan Dürzîlerde ahiret hayatı kıyamet günü şeklinde anlaşılmaktadır. Onlara göre kıyamet günü yeryüzü kötülükten arındırılmış gün anlamındadır. Buna göre cennet ilahî bilgiyi, cehennem ise cehaleti karşılamaktadır. Tanrı o gün Hâkim Biemrillah suretinde tekrar zuhur edecek ve adaleti sağlayacaktır.[255]

Dürzîlerin diğer inanç esaslarından birisi de "*ilahî bilgiyi gizli tutma*" prensibidir.[256] Dürzîlikte mezhebî bilgilerin sırlarını açıklamanın büyük günah olarak kabul edilmesi bu konuda oldukça katı olduklarını göstermektedir. Bağlıoğlu, Dürzîlerin bu prensibe sıkı sıkıya bağlı olmaları neticesinde onlar hakkındaki bilgilerin ancak 1832 yılında İbrahim Paşa'nın Suriye ve Lübnan'a girmesiyle açığa çıktığı bilgisini vermektedir.[257] Yine Öz de, Dürzîlerin inançları hakkında bilgi edinme imkanının temelde İbrahim Paşa'nın seferleri neticesinde 1831-1838 yılları arasında gerçekleştiğini ifade etmektedir.[258] Fakat daha sonra da ifade edileceği üzere 18. yüzyılda yaşayan Ali el-Murâdî'nin Esad Paşa komutasıyla yaptığı bir sefer sonucu Dürzî metinlerine ulaşıp onları mütalaa ettiği bilgisini vermesi Dürzîliğin daha önceki tarihlerde bilindiğini göstermektedir.[259] İlahî bilgilerin korunması hususiyeti söz konusu olduğunda akla ilk gelen ise "*ukkâl ve cühhâl*" kavramlarıdır. Çünkü Dürzî toplumu ilahî bilgileri bilme noktasında bu iki kavramla iki gruba ayrılmıştır. Buna göre ukkâl, ilahî bilgileri içeren metinleri okuma hakkına sahipken cühhâl ise bu metinlerin şerhlerini ya da basılan kısımlarını okuyabilen avam (halk) tabakasıdır.[260]

---

[252] Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", s. 71-73.
[253] Şenzeybek, "Dürzîlik", s. 101.
[254] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 509.
[255] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 183-184.
[256] Ebû İziddin, **ed-Dürûz fî't-Târîh**, s. 150.
[257] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 186.
[258] Mustafa Öz, "Dürzîlik", C. 0, S: 7-10, 1995, s. 486.
[259] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 504.
[260] Öz, "Dürzîlik", s. 511-512.

2.2. Ali el-Murâdî'nin Dürzilik Mezhebine Bakışı

Ali el-Murâdî Dürzilik mezhebi hakkında olan görüşlerini *Akvalü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine* adlı bir risalede toplamış ve bu konu hakkında net bir duruş sergilemiştir. Murâdî'ye göre Dürzilik, kafir, zındık ve isyankâr bir topluluktan başka bir şey değildir. Hatta onların varlığı zarardan başka bir şey de değildir.[261] Murâdî Dürzilik hakkındaki bu görüşlerini dile getirirken Hanefî, Malikî, Şafii ve Hanbelî olan Ehl-i sünnet olarak kabul ettiği ulemadan referanslar getirmektedir.

Murâdî, risalesine Dürzî ve Teyâmine gruplarının inançlarını anlatarak başlamaktadır. Aslında Teyâmine kavramı Şam-Dımaşk bölgesindeki Dürzî topluluğunu ifade eden bir kelimedir. Dürziler Şam bölgesine Vadi't-Teym bölgesinden yayılmaya başladıklarından dolayı bölgeye nispetle "Teyâmine" ismiyle anılmışlardır.[262] 16. Yüzyılın son çeyreğinde Ali el-Murâdî'nin hocası Abdülgânî en-Nablûsî'nin büyük dedesi olan İsmâîl en-Nâblûsî, *Fâzıhatü'l-Mülhidîn ve Nâsıhatü'l-Muvahhidîn* adlı eserini kaleme almış ve bu risalede Vadi'-t-Teym'de meskûn olan Dürzîlere "*Teyâmine*" kavramıyla işarette bulunmuştur.[263] Bunlardan hareketle Ali el-Murâdî'nin Dürûz ve Teyâmine ifadelerinden her ne kadar iki farklı mezhep ya da düşünce biçimi varmış gibi bir görüntü ortaya çıksa da onun "*Teyâmine*" kavramından kastının Vadi't-Teym'de yaşayan Dürzîler olduğu açıktır. Bununla birlikte Bilâd-ı Şam'da yaşayan diğer Dürzîlerle Teyâmine grupları arasında inanç anlamında ciddi bir fark olduğuna dair net bir bilgiye ulaşamadık. Ali el-Murâdî'nin Teyâmine grubunun itikadını verdiği bölümle Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin ve Takıyüddin İbn Teymiyye'nin Dürzîlik'in Suriye bölgesine gelişinde aktardığı pasajlar paralellik arz etmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere Suriye bölgesine Dürzilik'in gelişiyle ilgili temel kabul Neştekin ed-Derezî ile gerçekleşmiştir ki Ali el-Murâdî'nin kabulü de bu yöndedir. Bu kabule göre daha sonra da ifade edileceği üzere Hamza b. Ali tarafından davetin dışına itilen ed-Derezî, daveti Vadi't-Teym bölgesine taşımış ve mezhebin propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Yani Ali el-Murâdî'nin söz konusu ettiği

[261] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 506-507.
[262] Ebî Abdillah Muhammed b. Malik el-Hammâdî el-Me'Ârifî, **Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâru'l-Karâmıta**, thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Havâlî, 1. bs, San'a, Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 1994, s. 29.
[263] Arıkan, "İsmail en-Nâblusî'nin (ö. 993/1585) Dürzîlere Reddiyesi", s. 579.

Teyâmine grubunun itikadî duruşlarıyla Derezî'nin yaptığı iddia edilen propaganda faaliyetleri arasında mutabıklık bulunmaktadır.[264] Anlaşılan o ki Ali el-Murâdî temel kaynaklarından edindiği Vadi't-Teym'de yayılan inanç esaslarını farklı bir isim altında vermiş ve bu inanç esaslarını kabul edenleri "Teyâmine" grubu olarak ele almıştır.

Ali el-Murâdî'ye göre Dürziler Uluhiyetin Ali, Şem'un, Yusuf ve diğerlerinde göründüğü gibi bir şahıstan diğer bir şahsa devam ettiğine inanmaktadırlar. Ali el-Murâdî onların bu inançlarını şöyle ifade etmektedir: "Onların inançları uluhiyetin Ali'de, Şem'un'da, Yusuf'ta ve diğerlerinde olduğu gibi bir şahıstan başka bir şahısta zuhur etmesi şeklindedir. İşte o (uluhiyet inancı) bundan sonra Hâkim'de zuhur etmiştir ve her bir devirde bir ilah zuhur etmiştir. Onlar 'O, şu anda ukkal olarak isimlendirilen şeyhlerinde zahirdir' derler."[265] Ali el-Murâdî'nin bu ifadelerinde geçen zuhur kavramı oldukça önemli görünmektedir. Çünkü daha önce de anlatıldığı üzere Dürzîler Tanrı'nın hulûlünü değil de nasûtî bir bedene zuhur ya da tecelli etmesini kabul etmektedirler. Yine "devir" kavramı da Dürzîlere göre Tanrının belli dönemlerini ifade eden ıstılahlardandır. Her ne kadar bu kavramların kullanılması Ali el-Murâdî'nin Dürzî metinlerinden faydalandığını gösteren hususlardan olsa da "*ukkal*" kavramını tanrının nasutî bir suretiymiş gibi göstermesi Dürzîlik düşüncesinde doğru değil gibi görünmektedir. Bunun yanında Ali el-Murâdî'nin tanrının zuhur ettiğini iddia ettiği üç şahıs dikkate değer bir konudur. Fakat Ali el-Murâdî'nin bu bilgileri nereden aldığını bildirmemesi bu şahısların (Ali, Şem'un, Yusuf) kimliğini ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Ali el-Murâdî'nin bahsettiği "Ali"den kastettiği Aliyyü'l-A'lâ, Ali b. Ebî Talib ya da el-Aliyy olabilir. Dürzîlere göre Aliyyü'l-A'lâ tanrının cismânî alemdeki ilk tecelli makamıdır. Bu nasûtî suret Ali ismiyle de anılmıştır.[266] Eğer bunu doğru kabul edersek Ali el-Murâdî'nin verdiği bilginin Dürzî inancında karşılığının bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat Ali'den sonra Şem'un ve Yusuf isimlerini zikretmesi ortaya soru işaretleri çıkarmaktadır. Çünkü Dürzîlere göre Şem'un, İsa b. Yusuf'un esası olarak kabul edilmektedir.[267] Dürzîliğe göre "esasın"

[264] İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, C. 18, s. 286; İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, C. 35, s. 161-162; Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 507-510.
[265] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 509.
[266] Aytekin Şenzeybek, "Resâilü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları", Konya, Selçuk Üniversitesi, 2008, s. 144.
[267] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 165.

tanrının zuhur ya da tecelli makamı veya tanrının nasûtî sureti olduğuna dair bir inancı olduğu bilgisi bulunmamaktadır. Eğer Ali el-Murâdî'nin Şem'un'dan kastı İsa b. Yusuf'un esası ise o halde Ali isminden kastının da Muhammed b. Abdillah'ın esası olan Ali b. Ebî Talip olduğu sonucuna ulaşılabilir.[268] Fakat yine tekrar etmek gerekir ki bu durumda da tanrının Ali'de zuhur ettiği sonucuna ulaşmak mümkün görünmemektedir. Ali el-Murâdî'nin söylediği Ali isminden kastetmiş olabileceği son kişi ise tanrının ikinci hazırlık zuhuru olan el-Aliyy olarak künyelenen İmam Hüseyin el-Vefî'dir.[269] Bu durumda Ali el-Murâdî'nin de işaret ettiği gibi tanrı Ali'ye zuhur etmiştir sonucuna ulaşabiliriz. Fakat bu sonuca ulaşmak için de elimizde yeterince bir bilgi bulunmamaktadır. Ali el-Murâdî'nin bahsettiği Yusuf ismine ise Dürzîlik'te sadece zemmedilmiş natık olan İsa'nın babası olarak kabul ettikleri Yusuf şeklinde karşılık bulabildik[270] ki onun Dürzîlik içerisinde özel bir konumuna işaret bulunmamaktadır. Tanrının Yusuf'ta görünür olduğuna dair bilgi ise Nusayrilik inancında yer almaktadır. Ali el-Murâdî'nin Nusayrîlik'teki tanrının Yusuf'ta hulûl ettiği inancını hataen Dürzîlere de teşmil etmiş olması mümkün görünmektedir. Çünkü Akvâlü'l-*Eimme* adlı risalede Ali el-Murâdî zaman zaman Nusayrî topluluğuna da işaretlerde bulunmaktadır.

Teyâmine topluluğu Ali el-Murâdî'ye göre şarap, domuz ve diğer haramları helal kılan bir topluluktur. Ali el-Murâdî'nin nakline göre onlar namazın, Ramazan ayında oruç tutmanın vücubiyetini, haccın farz olduğunu inkâr etmekte ve beş vakit namazı başka isimlerle adlandırmaktadırlar. Ramazan ayının günleri de gündüzleri erkek geceleri ise kadın isimlerine delalet etmektedir. Bunun yanında Ali el-Murâdî, Teyâmine grubunun önceki şeriatların nesh edildiği inancını taşıdıklarını, kıyamet gününü ve ahireti de inkâr ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca onların tenasüh inancına bağlı olduğunu söylemektedir.[271] Evvelâ söylemek gerekir ki Ali el-Murâdî'nin Teyâmine olarak anlattığı grubu ayrı bir dinî topluluk olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir. Daha önce de söylendiği üzere Teyâmine'den kasıt Vadi't-Teym bölgesinde yaşayan Dürzîler'den ibarettir. Durum bu olduğunda Ali el-Murâdî'nin

[268] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 165-166. **Resâilü'l-Hikme**, s. 121.
[269] **Resâilü'l-Hikme**, s. 266; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 173.
[270] **Resâilü'l-Hikme**, s. 121; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 165.
[271] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 509.

Teyâmine'nin itikadına dair verdiği pasajları Dürzîlik mezhebinde aramamız gerekmektedir. Öncelikle Dürzî düşüncesinde İslam dini de içerisinde olmak üzere bütün şeriatlar nesh olunmuştur. Yeni ve en mükemmel şeriat Hâkim Biemrillah vasıtasıyla getirilmiştir.[272] Bununla birlikte Dürzîlik'in İslâmî hükümleri tamamen ortadan kaldırdığını söylemek de doğru olmayacaktır. Bunun yerine Kur'anî hükümleri kendi anlayışlarıyla tevil ettiklerini söylemek daha isabetli olacaktır.[273] Buna rağmen Dürzîlik mezhebinde Ali el-Murâdî'nin iddia ettiği gibi şarap ve domuzun helal kabul edildiğine dair bir bilgiye açıkça rastlamak mümkün görünmemektedir. Ali el-Murâdî'nin bu bilgileri Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbn Teymiyye gibi kaynaklardan alarak kabul ettiği kanaatini taşımaktayız. Yani Ali el-Murâdî'nin Teyâmine grubunun inanç boyutunu anlattığı referanslar Ehl-i sünnet alimlerinden kaynaklanmaktadır.[274]

Ali el-Murâdî'nin Teyâmine grubunun İslam'daki ibadetlere bakış açısını anlattığı kısmı ise Dürzîlik'te "*Hısal ve Vesâyâ*"[275] şeklinde isimlendirilen Dürzî Şer'i hukuku içerisinde arayabiliriz. Buna göre İslam içerisindeki namaz ibadeti nesh edilmiş ve batınî bir yorumla "sevgi ve bağlılık" anlamı verilmiştir. Beş vakit namazdan kasıt ise Dürzîler nezdinde beş hududu temsil etmektedir.[276] Dolayısıyla İslam'daki beş vakit namaz ibadeti Dürzîlik'te beş hudud vasıtasıyla tanrıya bağlı kalmayı ifade eder.[277] Dürzîlik'te nesh olunan ibadetlerden bir diğeri olan Ramazan orucunun asıl anlamı ise "samt (suskunluk)"tır. Otuz günlük oruç Hz. Ali'nin otuz hududuna işaret etmektedir. Çünkü tevhide ulaşmanın yolu bu otuz ismi bilmekle mümkündür.[278] Bu hududlar kelime, sabık, tâlî, cedd, Feth, Hayal, Nâtık, Esâs, Mutimm, Hüccet, Dâi, Eimmetü's-Seb'a (7 İmam) ve on iki huccetten ibarettir.[279] Bunun yanında Hac ibadeti de Dürzilik inancına göre nesh olunan ibadetler içerisindedir.[280] Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Ali el-Murâdî'nin Dürzîlerin

[272] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 174.
[273] Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 182-183.
[274] İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, C. 18, s. 286; İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, C. 35, s. 161-162.
[275] Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 257-258.
[276] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 176.
[277] **Resâilü'l-Hikme**, s. 56; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 297-298.
[278] **Resâilü'l-Hikme**, s. 58; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 300-301.
[279] **Resâilü'l-Hikme**, s. 59; Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 178.
[280] **Resâilü'l-Hikme**, s. 59-60; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 301.

İslam'daki ibadetlerin teviline dair verdiği namaz, oruç ve hac örneklerini doğrulamak mümkündür. Fakat Dürzîlerin Ramazan orucunun otuz gecesini kadınların isimleriyle anlamlandırdığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Ali el-Murâdî'nin Teyâmine grubuyla ilgili söylediği diğer bir husus onların kıyamet ve ahireti inkâr ettikleri şeklindedir. Gerçekten de Dürzîlik inancında İslamî anlamda bir kıyamet ve ahiret anlayışı olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Dürzîlik mezhebine göre ruhların ölümü söz konusu olmadığı için ahiret hayatından bahsetmek otomatik olarak iptal olmasına rağmen kendi anlayışları içerisinde bir kıyamet inancı bulunmaktadır. Ahiret hayatına dair bahse konu olan bütün hususlar dünyada gerçekleşecektir. Kıyamet günü Hâkim Biemrillah tekrar zuhur edecek ve insanlar Muvahhidûn (Dürzîlerin Akilleri), Ehli Zâhir (Müslüman ve Yahudiler), Ehli Batın (Hıristiyan ve Şia) ve Mürtetler (Dürzîlerin cahil kesimi) olarak 4 gruba ayrılacaklardır.[281] Dürzîlere göre adaletin ve eşitliğin sağlanacağı kıyamet gününde cennet asıl mutluluğu sağlayacak olan ilahî bilgi anlamına gelirken cehennem ise cehaleti ifade etmektedir.[282] Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin Dürzîler hakkında kıyamet ve ahireti inkar ettikleri iddiası İslam itikadındaki anlayışın reddi anlamında isabetlidir.

Son olarak Ali el-Murâdî Teyâmine grubunun tenasüh anlayışını kabul ettiklerini iddia etmektedir. Tenasüh kavramı bir ruhun her türlü cisme geçişini ifade etmektedir. Bu anlamda bir tenasüh anlayışının İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki en önemli örneği Nusayrîliktir.[283] Zira Ali el-Murâdî de Teyâmine grubunun tenasüh inancını benimsediğini iddia ettikten hemen sonra onların bu konudaki inancının Nusayrîlik inancıyla paralellik arz ettiğini belirtmektedir.[284] Fakat Dürzîlik itikadında bu anlamdaki bir tenasüh anlayışı şiddetli bir şekilde reddedilmekte ve bu inancı kabul eden Nusayrîler Tanrıya iftira atmakla suçlanmaktadır.[285] Bunun yanında Dürzî itikadında ruhların ölümsüzlüğü prensibine bağlı olarak takammus olarak kavramsallaştırılan bir inanç biçimi vardır. Buna göre ruh ölmez beden ölür. Ölen

[281] Şenzeybek, "Dürzîlik", s. 122-123.
[282] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 183.
[283] Geniş bilgi için bkz: Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 367-370.
[284] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 510.
[285] **Resâilü'l-Hikme**, s. 163; Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 371.

bedenin ruhu ise bir gömlek değiştirir gibi başka bir bedende tekrar hayat bulur.[286] Dolayısıyla Dürzîler tenasüh çeşitlerinin içerisindeki insan ruhunun sadece insan bedenine geçişi anlamındaki neshe[287] inanmaktadırlar.[288] Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Ali el-Murâdî Dürzîlerin, Nusayrî tenasüh anlayışını reddettikleri bilgisine sahip değildir. Dürzîlerin takammus inancını genelleştirerek Nusayrî tenasüh doktriniyle bütünleştiren Ali el-Murâdî Dürzîler hakkında yazdığı risalesinde takammus kavramına hiçbir şekilde yer vermemektedir. Sonuç olarak Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik'i tam anlamıyla kavrayacak verilerinin bulunmadığı ya da genelleme yaparak eleştirmeyi tercih ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ali el-Murâdî Teyâmine grubunun inançlarını ifade ettikten sonra Nusayriyye fırkasının da bu görüşleri aynen benimsediğini ifade etmekte ve şöyle devam etmektedir: "İşte Nusayriyye'nin görüşleri de bu şekildedir. Bu düşüncede olanlar kafir midir yoksa değil midir?", "Onlar kadınlarıyla nikah kıyılması ve kestiklerinin yenmesi konusunda Yahudi ve Hıristiyanlara dahil edilir mi? Ya da onlardan daha mı kötüdürler?", "Onların Müslümanların arasında yaşaması caiz midir yoksa değil midir?", "Onların Müslüman köylerinde ikamet etmeleri caiz midir yoksa onlar İslam şeriatına uymaya zorlanmalı mıdır…?", "Onlardan tövbe etmeyenlerin öldürülmesi caiz midir değil midir?"[289] Daha önce de ifade edildiği gibi Ali el-Murâdî'nin Nusayrîlikle bu sorulara başlamasının sebebi Dürzîlik'in görüşlerinin onların görüşleriyle paralellik arz ettiğini kabul etmesidir.

Murâdî, risalesinde bu soruları sorduktan sonra cevap bölümüne geçtiğinde öncelikle dosdoğru olan mezheb ve dinlerin en şereflisi olan İslam inancı üzere yaşaması sebebiyle Allah'a hamd etmektedir. Risale boyunca Dürziler başta olmak üzere batınî olarak adlandırdığı toplulukların sapkın fırkalar arasında olduğunu ifade etmesinin yanında Dürzilerin isimleri geçtiğinde "Allah'ın laneti üzerlerine olsun" ibaresini de açık bir şekilde kullanmıştır.[290] Dürzîleri kafir, facir bir topluluk olarak nitelemiş ve onların indirilen kitaplar hürmetine İslam beldelerinden temizlenmesi ve

[286] Bağlıoğlu, **Dürzîlik**, s. 171.
[287] Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 367.
[288] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 371.
[289] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 510-511.
[290] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 512.

mallarının ise beşeriyetin sultanına ganimet (fey) olarak kalmasını Allah'tan niyaz etmiştir.[291]

Ali el-Murâdî 14. yüzyılda yaşayan *el-Mevâkıf* adlı eserin sahibi Adüddin el-İcî (ö.756/1355)'ye batınî gruplar noktasında atıfta bulunmaktadır. el-İcî eserinde Şiilerin Gulat (Aşırı) fırkalarını anlattığı bölümde İsmâilîlerin Bâtıniyye, Karâmıta, Hürremiyye, Seb'iyye, el-Bâbekiyye, Muhammera ve İsmailiyye olarak yedi lakapla isimlendirildiğinden bahsetmektedir. İcî, İsmâilî davetin temelinde şeriatın iptali ve te'vili olduğu hususunu vurgulamaktadır. Bunun yanında Şiiliğin Gulat bölümünde ele aldığı mezheplerden birisi de hulûl inancını kabul eden Nusayriliktir.[292] Ali el-Murâdî de kendisinden önceki alimlerin fetva kitaplarında Dürzîlerin Nusayrî ve İsmâiliyye itikadını benimsediklerini, inanç konusunda çok yakın olduklarını ve küfürde tek bir millet olduklarını ifade etmiştir.[293] Yani Ali el-Murâdî'nin mezhep algısında Dürzîlik ve batınî gruplar aynı kefede değer görmektedir. Bu da müellifin genelleme yaparak eleştirilerini serdettiğine işaret etmektedir.

Murâdî'nin, *Akvâlü'l-Eimme* adlı risalesindeki atıfları tamamen Ehl-i sünnet alimlerinden referanslardır. Ali el-Murâdî'nin atıflarına bakıldığında her ne kadar kendisi Hanefî müftüsü olsa da Malikî, Hanbelî ve Şâfî alimlerden de referansları bulunmaktadır. Mesela Dürzilik mezhebi hakkında Hanefî alimlerden Kadı'l-Kudât İbnü'l-İzz, Şeyh Burhaneddin b. Abdülhak (ö. 744/1344); Şafii alimlerden Şeyh Sadreddin b. Zemlekânî (ö. 727/1327), Şeyh Belâtunusî (ö. 863/1458), Şeyh Cemaleddin eş-Şerbinî (ö. 779/1378); Malikî alimlerden Şeyh Sadreddin b. el-Vekîl (ö 749/1348); Hanbelî alimlerden Şeyhülislam Takıyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi alimlerin görüşlerini de delil olarak getirmiş ve onların fetvalarının şu şekilde olduğunu belirtmiştir: "Bu toplulukların küfrü bütün Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri bir şeydir. Her kim de onların küfründen şüphe ederse o da onlar gibi kafirdir.", "Onların İslam diyarında cizye versin vermesin ikamet etmeleri caiz değildir.", "İbn Teymiyye onların zındık olduğuna hükmetmiştir, onlar mürtetlerin küfründen daha şiddetlidir, çünkü onlar ruhların tenasühüne ve tanrının Ali ve

[291] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 506-507.
[292] Îcî, **Mevâkıf**, s. 421; Murâdî, "Akvalü'l-Eimme", s. 37.
[293] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 513.

Hakim'e hulûl ettiğine inanmaktadırlar."[294] Dolayısıyla burada Ali el-Murâdî özelinden yola çıkarak 18. yüzyılda Hanefî alimlerin gözünde Ehl-i sünnet denildiğinde yukarıda sayılan dört fıkhî mezhebin kabul edildiği sonucunu da belirtebiliriz.

Ali el-Murâdî'nin Dürzîlerle ilgili nakilde bulunduğu bu alimler arasında özellikle Hanbelî olan Takıyüddin İbn Teymiyye (ö.728/1328) büyük önem arz etmektedir. İbn Teymiyye yaşadığı dönemde başta Nusayrîlik ve Dürzilik olmak üzere batınî gruplarla mücadele içerisinde olan ve bu gruplar hakkında da fetvaları bulunan bir alim olarak ön plana çıkmaktadır. İbn Teymiyye Nusayrîlik başta olmak üzere batınî gruplarının her birisinin İslam ümmeti için Yahudilerden, Hıristiyanlardan, bazı müşriklerden ve hatta Tatar ve Fransız küffar grubundan çok daha zararlı ve küfür bakımından da daha şiddetli olduğunu ifade etmektedir.[295] Yine bu Nusayrî grupları İbn Teymiyye'nin anlatımına göre Müslümanlara karşı Hıristiyanlarla birlik olmuşlardır.[296] İbn Teymiyye Batınî grupların Müslümanlar arasında "Melahide, Karâmıta, Batıniyye, İsmailiyye, Nusayriyye, Hürremiyye, Muhammira" şeklinde isimlendirildiklerini ifade etmektedir. Bu grupların nebileri ve semâvî kitapları reddettiklerini ifade etmektedir. İbn Teymiyye'ye göre onlar bazen felsefe bazen Mecûsî fikirlerden hareket etmektedirler.[297] İbn Teymiyye'nin batınî algısının kendisinin çağdaşı olan Adüddin el-İcî'yle paralellik arz etmesi kaynaklarının aynı olabileceği fikrini vermektedir. Bunun yanında o dönemin sosyal hayatında da Ehl-i sünnet alimlerinin Nusayrî ya da Bâtınî dendiğinde ne anlaşıldığını ortaya koyması açısından önemlidir. Yaklaşık dört asır sonrasında Ali el-Murâdî'nin Nusayrilik ya da Batınî grupları aynı şekilde ifade etmesi 18. yüzyılda Ehl-i sünnet algısının değişmediğini göstermektedir. Çünkü Ali el-Murâdî Dürzîlerin Batınî ve Karâmıta şeklinde lakapları bulunan İsmailiyye ve Nusayriyye fırkalarının görüşlerini benimsediklerini kendi risalesinde ifade etmiştir.[298]

İbn Teymiyye, Müslümanların bâtınî gruplarla evliliğin ve kestiklerinin yenmesinin caiz olmadığına dair icması olduğunu vurgulamaktadır. Onların ayrıca

[294] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 513-515.
[295] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, C. 35, s. 149.
[296] İbn Teymiyye, **a.g.e.**, C. 35, s. 150.
[297] İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ,* 35: 152.
[298] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 512.

münafık hükmünde olmasından hareketle ölülerinin Müslüman mezarlığına gömülmeyeceğini, cenaze namazlarının kılınmayacağını ifade etmektedir. [299]

İbn Teymiyye'nin Dürzîlik için de fetvaları mevcuttur. Buna göre onlar İslam dininden çıkmış mürtet hükmündedir. Bu sebeple kestikleri yenilmez, kadınlarıyla evlenilmez, Ehli Kitaptan olmamaları sebebiyle cizye dahi kabul edilmez. İbn Teymiyye Dürzîliğin Şam diyarına gelişine de değinmektedir. Buna göre Dürzîlik Neştekin ed-Derezî'nin takipçileridir. Onu Hâkim Biemrillah Vadi'i-Teymillah b. Sa'lebe ahalisine göndermiştir ve Derezî de insanları Hâkim'in ilahlığına davet etmiştir. İbn Teymiyye Dürzîlerin Hâkim'i "el-Bârî, el-Allâm" şeklinde isimlendirdiklerinden bahsetmektedir. İbn Teymiyye Dürzîlerin Hz. Peygamberin şeriatını nesh eden İsmailiyye fırkasından olduklarını, alemin kıdemini savunduklarını, ahireti reddettikleri, İslam'ın farz ve haramlarını inkâr ettiklerini ifade etmektedir.[300]

Ali el-Murâdî 13. yüzyılda yaşamış olan Kadı Şemseddin b. Hallikân (ö. 681/1282), Hafız Sıbt Ebî'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) kitaplarından alıntılar yaparak Dürziliği anlatmakta, Dürzî ve Teyâmine gruplarının İslam inançlarına aykırı düşüncede olduklarını ve Hz. Peygamber hakkında ağza alınmayacak ifadeler kullandıklarını belirtmektedir.

Ali el-Murâdî İbn Hallikân'dan nakille Hâkim Biemrillah'ın ilahlık, tenasüh ve hulûl inancını iddia ettiğini ifade etmektedir. Yine aynı alime referansla Hâkim'in dailerinden Hamza b. Ali ve aslen Türk olan Derezî'nin insanları Hâkim'e ibadete davet ettikleri bilgisini vermektedir.[301] Fakat İbn Hallikân'ın meşhur *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eserinde bu bilgilere rastlayamadık. Bunun yanında Ali el-Murâdî'nin naklettiği ifadeler Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin (ö. 1111/1699) *Hulasatü'l-Eser* adlı eserinde aynı şekilde bulunmaktadır.[302] Bununla birlikte İbn-i Hallikân'ın eserinde Hâkim Biemrillah'ın hayatına dair geniş bilgiler verilmektedir. Özellikle onun gelgitli karakterine dair pek çok örnekler mevcuttur. [303] Ali el-Murâdî'nin Dürzîlere atfettiği

[299] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, C. 35, s. 154.
[300] İbn Teymiyye, **a.g.e.**, C. 35, s. 161-162.
[301] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 516.
[302] Muhammed Emin Muhibbî, **Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdiye'l-Aşer**, C. 3, Beyrut, Dâru Sâdır, 1284, s. 268.
[303] Geniş Bilgi İçin: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5: 292-298.

tenasüh anlayışını yukarıda tartışmıştık. Hulûl inancı ise Dürzîlik'te kabul edilen bir kavram değildir. Dürzîler tanrının nasûtî bir bedene zuhur ve tecellisini kabul etmektedir. Bu kavramlar ilk bakışta benzer mana ifade ediyor gibi görünse de hulûlde tanrıyla beden arasında bir aynîlik bağı bulunurken zuhur ve tecelli kavramında bu durum yoktur.[304] Ali el-Murâdî'nin özellikle tenasüh kavramını Dürzîlikle ilişkilendirmesi, hulûl anlayışını onlara izafe etmesi Dürzîlik inanç sisteminin bir kısmını bizzat Ehl-i sünnet kaynaklarından alıp eleştirdiği izlenimini vermektedir. Bu durum ise her bir grubu tarafsız bir şekilde ve kendi kaynaklarından tahlil etme imkanını ortadan kaldıran hususiyetlerdendir.

Ali el-Murâdî'nin Dürzî tarihiyle ilgili nakilde bulunduğu diğer bir alim meşhur tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî'dir. Ali el-Murâdî İbnü'l-Cevzî'nin *Miratü'z-Zaman* adlı eserindeki ilgili bilgileri olduğu gibi aktarmaktadır. İbnü'l-Cevzî Dürzîlikle ilgili verdiği bilgilerde genellikle Hilâl b. es-Sâbî'yi (ö.448/1056) referans olarak göstermektedir. Eserde Hâkim Biemrillah'ın hayatı, zıt karakterli oluşu ve Dürzîlik mezhebinin Şam diyarına gelişi Ali el-Murâdî'nin de atıfta bulunduğu şekilde anlatılmaktadır.[305] Bu bilgilere göre Dürzilik mezhebinin Şam diyarına girişi Derezî (Neştekin ed-Derezî) olarak tanınan, tenâsüh fikrini benimseyen bir kişi eliyle gerçekleşmiştir. Derezî, Mısır'a geldikten sonra Hâkim'le bir araya gelerek onun ilahlık davasını desteklemiş ve yine Hakim'in emriyle Dımaşk'ın batısındaki Vadi et-Teymillah b. Sa'lebe bölgesine gitmiş ve daveti yaymıştır. Yine İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilere göre Derezî, Hâkim için bir kitap yazmıştır ki bu kitapta Hz. Adem'in ruhunun Hz. Ali'ye, Hâkim'in babasına ve en sonunda Hâkim Biemrillah'a geçtiği bilgisi mevcuttur.[306] Dürzîliğin Suriye'ye gelişiyle alakalı bilgileri Dürzîlik kısmında verdiğimiz için burada tekrar etme gereği duymamaktayız. İbnü'l-Cevzî Hâkim Biemrillah'ın ölümü hakkında da çok detaylı bilgiler vermektedir. Hilâl b. es-Sâbî'den naklettiği bilgilere göre Hâkim Biemrillah'ın ölümü kız kardeşi Sittülmülk'ün planı dairesinde gerçekleşmiştir. Hakim'in ölümünün ardından 7 gün sonra Sittülmülk Hakim'in oğlu Ebu'l-Hasan Ali ez-Zâhir'e hükümdarlık tacını bizzat giydirmiştir. [307]

[304] Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 143.
[305] İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman**, C. 18, s. 282-286.
[306] İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. 18, s. 282.
[307] İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. 18, s. 287-291.

Fakat Ali el-Murâdî Hâkim Biemrillah'ın ölümüyle alakalı olan bu bölüme herhangi bir atıfta bulunmamıştır.

Ali el-Murâdî Dürzîlerin kitaplarını gördüğünü şöyle ifade etmektedir: "1159 senesinde Şam valisi Esad Paşa onlara karşı (sefere) çıktı. Ben de cihad niyetiyle onlarla hareket ettim. Askerleri Dürzî köylerinden birisini yağmaladılar ve onların itikadlarına (dair) bir kitap getirdiler. Esad Paşa onu bana verdi ve ben de daha önceki satırlarda bahsettiğim çirkin inançlarının anlatıldığı her şeyi mütalaa ettim."[308] Yine o Dürzîlerin yanlış itikatlarına, uluhiyet inançlarına, İslam şeriatını yorumlamalarına ve Hz. Peygambere nasıl nakıslık izafe ettiklerine şahit olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: "Onların kitaplarında iğrenç sözlerini, çirkin inançlarını, Hâkim'in (Allah'ın laneti üzerine olsun) ulûhiyetinin açıklanması, İslâmî hükümlerin tevili, yaratılanların en hayırlısı olan Nebi'nin (sav) küçümsendiğini gördük. Onda (kitaplarda) bedenleri titretip ürpertecek ilhad ve küfür sözlerini müşahede ettik."[309] Fakat kendi kaynaklarını açık bir şekilde ortaya koyan Ali el-Murâdî'nin Dürzîlerin hangi kitaplarını ya da risalelerini gördüğünü belirtmemesi bilgileri karşılaştırma ve doğrulama noktasında durumu zorlaştıran hususlardandır. Bununla birlikte Dürzî eserlerinde Hz. Muhammed'e bakış açılarını bulmak hiç de zor değildir. Dürzî risalelerine göre Hz. Muhammed zemmedilmiş nâtıklardan birisidir.[310] Zemmedilmiş nâtıkların ise Dürzîlere göre en temel özellikleri getirdikleri şeriatla tevhidi bilgiyi gizlemeleridir. Bu durum Hz. Peygambere bakış açılarında da aynı şekildedir.[311] Resâilü'l-Hikme'de Hz. Peygambere "iblis, şeytan, Arapların tek gözlü Deccali, el-icl (buzağı), büyülenmiş deli, abus (çatık kaşlı)" gibi oldukça yerici sıfatlar izafe edilmiştir.[312] Dolayısıyla Dürzîlik Hz. Peygamberi tevhidin sırlarını gizlemekle itham etmiş ve bunu sebep göstererek onu menfi ve aşağılayıcı sıfatlarla nitelemiştir. Özet olarak verdiğimiz bu bilgilerin Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğumuz ifadeleriyle paralellik arz ettiği açıktır. Yani Ali el-Murâdî'nin Dürzî kitaplarında Hz. Peygamberle alakalı olan kısımları gördüğü kanaatini taşımaktayız. Durum bu

[308] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", s. 524.
[309] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 518-519.
[310] Şenzeybek, "Dürzî İnanç Esasları", s. 274.
[311] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 276.
[312] Şenzeybek, **a.g.e.**, s. 277-281.

olduğunda Ali el-Murâdî'nin Hz. Peygambere sebbeden yahut nakıslık atfeden kişilerin durumunu ele alması daha anlamlı bir hale gelmektedir.

Ali el-Murâdî, kitabında *Mebsût, eş-Şifâ, Fetavayi'l-Bezzaziyye* gibi kitaplarda Dürzilik ve Nusayrilik gruplarını işaret ederek Hz. Peygamber'e hakaret eden yahut ona nakıslık izafe eden kişilerin öldürülmesi ve tövbelerinin kabul edilip edilmemesiyle ilgili fetvalarını ortaya koymuştur.[313] 12. yüzyılda yaşayan Kadı İyâz (ö.544/1149) eş-Şifâ adlı eserinde Hz. Peygamber'e sebbetmenin ya da ona nakıslık izafe etmenin hükmü hakkında bab başlığı açmış ve bu konu hakkındaki fetvaları uzun uzun aktarmıştır.[314] Ali el-Murâdî bu fetvaların içerisinde Muhammed'den nakilde bulunduğu Hz. Peygambere sebbedenin durumuyla alakalı olan fetvayı alıntılamıştır. Bu fetvaya göre Hz. Peygambere sebbeden kişi öldürülür ve tövbesi de kabul edilmez.[315] Burada Kadı İyâz'ın nakilde bulunduğu Muhammed, *el-Mebsût* adlı meşhur fıkıh kitabının sahibi Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebi Sehl es-Serahsî (ö.483/1090 [?]) olmalıdır. Çünkü Ali el-Murâdî peygambere sebbetmeyle alakalı naklettiği fetvanın *Mebsût ve Şifâ* adlı eserde geçtiğini söylemektedir. Dolayısıyla fetvayı direk buradan nakletmiş olması da mümkün görünmektedir. Bunun dışında Dürzîlik mezhebinin ortaya çıkışından bir buçuk asır geçmeden yaşayan Kadı İyaz, eş-Şifâ adlı eserinde hulûl ve tenâsüh gibi inançlara sahip şeriata muhalif grupları da ele almaktadır. Bizzat Dürzîlik kavramına rastlayamadığımız eserde Karâmıta, Ashâb-ı Hulûl ve Tenâsüh, Batıniyye, İsmâiliyye, Şia'nın Gulat fırkalarının küfrü konusunda icmâ olduğu bilgisine yer vermektedir.[316] Ali el-Murâdî kaynak olarak kullandığı bu eserden sadece peygambere sebbetmeyle alakalı fetva noktasında yararlandığı anlaşılmaktadır.

Ali el-Murâdî'nin peygamberlere sebbetmenin hükmü konusundaki referanslarından bir diğeri Hanefî fakîh Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'dir (ö. 827/1424). Bezzâzî, *Fetâvâ'l-Bezzâzî* olarak bilinen eserinde peygamberlerden herhangi birine sebbetmenin tövbesi kabul edilmeksizin ölümü gerektiren bir suç olduğunu ifade etmiştir. Ali el-Murâdî Bezzâzî'nin bu

[313] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 519.
[314] Kadı İyâz, **eş-Şifâ**, C. 1, s. 765-778.
[315] Kadı İyâz, **a.g.e.**, C. 1, s. 768.
[316] Kadı İyâz, **a.g.e.**, C. 1, s. 847-848.

ifadelerini aynen aktarmakta ve Hz. Peygamber'e dil uzattıklarını iddia ettiği Dürzîler için kullanmaktadır.[317] Bezzâzî bu ifadeleri her ne kadar doğrudan Dürzî ya da batınî gruplar için kullanmamış olsa da Hz. Peygamber'e sebbetme ve hakaret etmenin kişi sarhoş olsa da affedilmeksizin ölümü gerektiren bir suç olduğunu vurgulamaktadır. Hz. Ebu Bekir'in, Ebû Hanife'nin, Süfyan es-Sevrî'nin, Kufe Ehli'nin ve Malikî mezhebinin görüşlerinin de bu yönde olduğunu ifade etmiştir.[318]

Ali el-Murâdî'nin peygamberlere sebbetmenin hükmü konusunda naklettiği fetvalardan birisi de el-Haskefî'nin(ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr* eseridir. Haskefî, mürtetler bahsinde "Peygambere sebbeden kişi hariç bütün mürtetlerin tövbesi makbuldür" şeklindeki ifadenin şerhini "peygamberlere sebbeden kişiler tövbesi kabul olmaksızın öldürülür" olarak yapmaktadır.[319]

Bu konuyla alakalı Ali el-Murâdî'nin referanslarından birisi de Şeyhülislam Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebû Nasr el-Attâbî el-Buhârî'dir (ö.586/1190). Akvâlü'l-Eimme adlı eserin bir neşrinde İnânî olarak geçen şahsın daha önce de belirtildiği gibi el-Attâbî olması daha doğru görünmektedir. [320] Ali el-Murâdî'nin aktarımına göre el-Attâbî Dürzîlerin kitaplarını görmüş ve onlar hakkında şu sözleri söylemiştir: "Dürûz, Teyâmine, Nusayriyye ve Batıniyye gruplarının her birisi mülhid, kafir, zındık ve facirdir. Onlar ruhların tenasühünü, şeriatın çoğunun iptal edildiğini söylerler. Onlar zikredemeyeceğimiz sözleri nebimiz hakkında sarfederler."[321] Hayatı hakkında yeterli bilgi olmayan Attâbî Hanefi, fakih ve tefsir alimidir. Ayrıca el-Attâbî, Şemsüleimme el-Kerderî'nin de öğrencisidir.[322] Daha önce de ifade edildiği üzere Ali el-Murâdî'nin Attâbî'den nakilde bulunmasının kabulü Dürzî metinlerin 12. yüzyıl gibi çok erken bir tarihte bilindiğini ortaya koymaktadır.

Ali el-Murâdî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'den konuyla alakalı (Bâtınîler hakkında) olan bazı hükümleri paylaşır. Buna göre *Fetavây-i İbnü'l-Müeyyid*'de bazı alimlerin batînîlerin, tövbelerini dahi batınî olarak yorumlayabileceği yani bir şey

[317] Karşılaştırmak için bkz: Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 519; Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2: 442.
[318] Bezzâzî, **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye**, C. 2, s. 442.
[319] el-Haskefî, **Şerhu Tenvîr**, C. 1, s. 345.
[320] Murâdî, *Akvâlü'l-Eimme*, 519.
[321] Murâdî, "Akvalü'l-Eimme", s. 40.
[322] Ünal, "Attâbî", s. 93.

söylerken başka bir anlam kastedebilecekleri sebebiyle tövbelerinin kabul edilmeyeceği; bazı alimlerin ise Batînîlerin mürtet hükmünde olduğu, tövbelerinin kabul edileceğine dair fetvalarına yer verir. Bu durumda onlara İslamiyet anlatılır eğer kabul ederlerse İslam şeriatını yerine getirmeye zorlanırlar kabul etmezlerse öldürülürler. Yetki sahiplerinin onları öldürmesi gerekir. Kalelerine sığınsalar, ellerinde bulunan gücü kullanıp kendilerine ulaşılmasını engellemeye çalışırlarsa da onlarla harb edilir. Onlarla savaşıp ölenler cennetlik, batıniler cehennemliktir. Malları da Müslümanlara ganimet olarak kalır.[323] Ali el-Murâdî risalesinde Dürzîleri batınîlikle özdeşleştirerek bu fetvalara yer vermektedir. Batınîliğe göre her bir zâhirin bâtınî bir yönü bulunmaktadır. Batınîlikte gizli bir teşkilatlanma, gizli bir imamın (önderin) peşinden gitme, faaliyetlerin gizliden sürdürülmuyapılması gibi hususlar vardır.[324] Bu anlamda bakıldığında Ali el-Murâdî'nin Dürzîlik mezhebini bâtınilik grubu içerisinde ele alması tutarlı görünmektedir.

Murâdî, risalesinde Dürzîlerin Müslümanlara şahit olması meselesini de ele almaktadır. Bu konuda Hayruddîn b. Ahmed er-Remlî'nin (ö. 1081/1671) eseri olan *Fetâvâ'l-Hayriyye*'den faydalanmaktadır. Remlî'nin Murâdî'ye yakın bir dönemde ve Şam bölgesinde yaşamış olması onun Dürzîler hakkındaki fikirlerini daha da önemli hale getirmektedir. Ali el-Murâdî kendisinden yaklaşık bir asır kadar önce Filistin bölgesinde yaşayan Hayruddîn b. Ahmed er-Remlî'nin eseri olan *Fetâvâ'l-Hayriyye*'nin *eş-Şehâdât* bölümünden Dürzîlerin şahitliğinin, inkâr etmeksizin kafir olmaları sebebiyle kabul edilmediği bilgisini nakletmektedir. Remlî'nin bu fetvadaki dayanak noktası bazı alimlerin onların Mecûsilerden daha şerli olmaları ve Dürzîlerle evliliğin caiz olmadığı, kestiklerinin yenmesinin helal olmadığı şeklinde fetvalarının bulunmasıdır. Fakat burada Remlî "eğer onlar hakkında nakledilenler doğruysa" kaydını koymaktadır.[325] Buradan Hayru'r-Remlî'nin Dürzîler hakkında net bilgileri ve kaynakları olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Ali el-Murâdî de bu kanaate sahip olduğundan dolayı Hayru'r-Remlî'nin onların kitaplarına vakıf olmadığını düşünmektedir.[326] Hayru'r-Remlî meşhur fıkıh kitabında kendisine, Hâkim'e uluhiyet

[323] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 520-521.
[324] Avni İlhan, "Bâtıniyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 191.
[325] er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, 2: 870.
[326] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 524-525.

nispet eden, tenasüh fikrine inanan, Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edip zahiren Müslüman gibi görünüp bâtınen küfürlerini gizleyen Dürzîlerin durumu ve Müslümanların onları esir olarak almasıyla ilgili hüküm sorulmuştur. Remlî, İbnü'l-Hümam'dan nakilde bulunarak bu durumda olan kişilerin münafık olduğunu ve zındık hükmünde olduğundan tövbelerinin kabul edilmeyip öldürülmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Fakat bu durum kişinin küfrünün bir şekilde anlaşılması durumunda geçerlidir. Küfrünü izhar ederek tövbe eden kişinin tövbesi kabul edilir ve öldürülmez.[327]

Ali el-Murâdî, risalesinin son bölümüne kadar Dürzî topluluğunun inançlarını ve bu inançların sonuçlarını ehl-i t alimlerden referanslarla ortaya koymuş ve onlar hakkındaki fetvaları dile getirmiştir. Son bölümde ise bizzat kendi başından geçen bir hadiseyi anlatmıştır. Buna göre Ali el-Murâdî Şam valisi Esad Paşa'yla 1159/1746-1747 senesinde bu batınî grupların (Dürzilerin) köylerinden birisine sefere çıkmış ve orada kazandıkları ganimetlerle birlikte Dürzî inanç esaslarının bulunduğu bir kitabı elde etmiş, mütalaa etme imkanına kavuşmuştur.[328] İbn Budeyr'in kitabında bu konuyu destekleyecek bilgi mevcuttur. Bu bilgiye göre Esad Paşa Ba'lbek bölgesine 1159/1746-1747 senesinde Vali Emir Hüseyin'i öldürmek üzere büyük bir birlik göndermiştir. Valiyi bulamamalarına rağmen oradaki ganimetleri almış ve bölgenin 8 müftüsünü Şam'a getirip asmıştır.[329] Bunun yanında Ali el-Murâdî elde ettiği Dürzî metinlerinde Dürzîler hakkındaki iddiasını delillendirecek pek çok veri bulunduğunu müşahede ettiğini ifade etmektedir. Ali el-Murâdî'nin ulaştığı eserlerde peygambere sebb ifadelerinin bulunduğunu daha önce söylemiştik. Buradan yola çıkarak Ali el-Murâdî Yavuz Sultan Selim döneminde yaşayan Hüsam Çelebi'nin Hz. Peygambere sebbetmenin küfür ve irtidat olduğu hükmünü verdiğini bizlere aktarmaktadır. Bu fetvaya göre eğer kişi tövbe etmezse kafir hükmünde kabul edilir ve öldürülür. Bu durum müctehidler arasında ortak bir görüştür. Eğer tövbe ederse Malikî ve Hanbelîlerin görüşlerinin aksine Hanefî ve Şafiilere göre tövbesi makbuldür öldürülmez.[330] Burada Ali el-Murâdî'nin kastettiği kişi Hüsameddin b. Abdurrahman

[327] er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, 1: 377.
[328] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 524.
[329] Ahmed b. Budeyr, **Havâdisü Dımaşki'l-Yevmiyye**, thk. Muhammed Said b. Kasım el-Kâsımî, t.y., s. 17.
[330] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 525-526.

Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520) olmalıdır. Öztürk'ün Yavuz Sultan Selim döneminde yaşayan Hüsâm Çelebî'nin *Risâle fî Sebbi'n-Nebî* adlı bir eserinin olduğunu bildirmektedir.[331] Bunun dışında Ali el-Murâdî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Hasîrî el-Buhârî el-Hanefî 'nin (ö. 500/1107) *el-Hâvî fî'l-Fetâvâ* adlı eserinden de bu konuyla alakalı nebiye sebbetmenin kafirlik gerektirdiği, tövbesinin ancak imanını yenilemesiyle gerçekleşebileceği şeklindeki fetvayı aktarmaktadır. Fakat yine aynı eserde bazı müteahhir alimlerin "Kim bir nebiye söverse onu öldürünüz" hadisini delil getirerek tövbesinin kabul edilmeyeceği ve had olarak öldürülmesi gerektiğine dair fetvası da ortaya koyulmuştur.[332] Ali el-Murâdî'nin aktarımına göre *Kitabu'l-Harac* adlı eserde İmam Ebû Yusuf, Muhammed'in görüşü aksine Nebî'ye sebbeden kişinin kafir olduğunu fakat tövbe ederse bu tövbenin makbul olduğunu söylemiştir ki yine bu nakle göre Ebû Hanîfe de bu görüştedir.[333] Ali el-Murâdî bütün bu görüşleri verdikten sonra artık son sözü Ebussud'a bırakmıştır. Ebûssuud bu konunun ihtilaflı olduğunu söylemiş ve fetvanın iki mezhebin görüşlerine riayet edilerek verilmesini uygun görmüştür. Buna göre evvelen Hz. Peygambere hakaret eden kişinin haline bakılmalıdır. Eğer tövbesinin gerçekliği anlaşılırsa Hanefîlere göre tövbesinin kabulü fetvası verilir, tazir ve hapis cezasıyla iktifa edilir. Fakat tövbesinin gerçekliğine kanaat getirilmezse diğer mezheplere göre fetva verilir, müslümanlığına itimat edilmez ve had olarak öldürülmesi gerekir. İşte Ebussuud Efendi'ye göre Dürzîler hakkındaki fetva budur.[334] *Akvâlü'l-Eimme* adlı eserin kaynakları bölümünde değindiğimiz üzere Ali el-Murâdî'nin Hüsam Çelebi, *el-Hâvî* (Muhammed b. İbrahim el-Hâsîrî'nin eseri) ve Ebû Yusuf ve Ebussuud Efendi'den nakillerinin tamamının İbn Abidin'in (ö.1252/1836) *el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hamidiyye* adlı eserinde geçtiği görülmektedir. Bahsi geçen eser Ali el-Murâdî'den önceki Şam-Dımaşk müftüsü Hamid b. Ali el-İmâdî'nin (ö. 1171/1757) fetvalarını içeren eserinin düzenlenmiş halidir.[335] Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin bu alıntılarının tamamını ismi geçen eserden nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

[331] Öztürk, "Hüsâm Çelebî'nin Hayatı", s. 465.
[332] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 527.
[333] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 527.
[334] Murâdî, "Akvâlü'l-Eimme", 528-529.
[335] Özel, "İbn Âbidîn", s. 293.

Ali el-Murâdî Şam Süleymaniye medresesinde ders verirken tarih vermeden Ba'lbek bölgesinde gerçekleşen bir olayın haberinin kendisine ulaştığı bilgisini vermektedir. Bu bilgiye göre Dürzîler Ba'lbek'te Rafızî kardeşinin yerine Haydar er-Râfızî'yi zabit olarak atamışlardır.[336] İbn Budeyr Ba'lbek bölgesinde Harfuşoğlu Haydar'ın 1168/1754-1755 yılında azledildiğine dair bilgi vermektedir.[337] Bunun dışında İbn Budeyr yine aynı bölgede Metâvile Harfuşoğullarından Haydar ve Hüseyin hakkında bizlere aktarımlarda bulunmaktadır.[338] Koç, Harfuşoğullarından Hüseyin ve Haydar kardeşlerin 1735 yılında babalarının ölümü üzerine iktidar mücadelesi içerisinde bulunduğu bilgisini vermektedir. Bu mücadeleyi ilk önce Mir Hüseyin kazanmış ve zabit olarak Ba'lebek Mukataa mültezimliğinde görevlendirilmiştir. 1746 senesinde ise Hüseyin görevden alınmış yerine ise kardeşi Harfuşoğlu Haydar getirilmiştir.[339] Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin, Haydar'ın rafızî kardeşi olarak ifade ettiği kişi Harfuşoğullarından Mir Hüseyin olmalıdır. Ali el-Murâdî bu haberleri aldıktan sonraki Cuma bizzat Şam Hac Veziri (Emiri) Osman Paşa'dan Dürzîlerin devletin emirlerine muhalif davrandıklarına dair bilgiler edindiğini aktarmaktadır.[340] İbn Budayr 1174/1760-1761 yılında Osman Paşa'nın Şam valisi ve Hac emîri olarak görev yaptığı bilgisini vermektedir.[341] Bütün bunlardan Ba'lebek bölgesinde Dürzîlerin kendi emirlerini belirleyebilecek güçte olduğu, Rafızî olarak addedilen Harfuşoğullarının ise yerel güç olarak bölgede etkin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Şam-Dımaşk müftüsünün Şam bölgelerinin içerisinde yer alan Ba'lebek gibi yörelerin yönetimine kayıtsız kalmadığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Ali el-Muradî Rafızî Haydar'ın Ba'lebek'e atandığını haber verdiği kısımdan sonra Rafızîlerin mest üzerine meshi redderek Ehl-i sünnet'in icmasına aykırı hareket ettiklerini ifade etmiştir.[342] Bu ifadelerin devamında başka bir vakit yine Şam Hac emiriyle bir araya gelen Ali el-Murâdî, Osman Paşa'dan Dürzîlerin düzeni bozduklarına dair haber aldığını ifade etmekte ve kendisinin İslam'ın zaferi için dua ettiğini belirtmektedir. Murâdî'nin Osman Paşa'nın ve Osmanlı Devleti'nin siyasetinin

[336] Murâdî, *Akvâlü'l-Eimme*, 530.
[337] Budeyr, **Havâdisü Dımaşk**, s. 47.
[338] Budeyr, **a.g.e.**, s. 40.
[339] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 223-224.
[340] Murâdî, *Akvâlü'l-Eimme*, 548.
[341] Budeyr, **Havâdisü Dımaşk**, s. 59.
[342] Murâdî, *Akvâlü'l-Eimme*, 530.

Dürzîlere karşı olan mücadelesi içerisinde *Akvâlü'l-Eimme* adlı risalesini tamamladığı anlaşılmaktadır. Ali el-Murâdî Nasârâ topluluğuna karşı İslam'ın yani Sultan'ın zaferi için Allah'a dua etmektedir.[343] Daha önce Hıristiyanlıkla ilgili hiçbir atfı olmayan Murâdî'nin buradaki asıl kastının kelime benzerliğinden yararlanarak Nusayrilik ve Batınî gruplar olduğu sonucunu çıkarmak mümkün görünmektedir. Zira kitabın yazılış amacı tamamen Dürzîlik ve Batınî gruplardır. Bütün bunlar neticesinde Ali el-Murâdî'nin içinde bulunduğu siyasî ortam ve devlet politikasından etkilenerek eserini kaleme aldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

[343] Murâdî, *Akvâlü'l-Eimme*, 549.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ALİ EL-MURADÎ'NİN RÂFIZÎLERE BAKIŞI

3.1. Râfızîler

Şiilik temel anlamıyla Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafetin ve imametin Hz. Ali ve evladının hakkı olduğunu iddia eden bir mezheptir. Şia altında pek çok fırkası bulunan şemsiye bir kavramdır. Çünkü Zeydiyye, İmamiyye-İsnaaşeriyye, İsmailiyye ve Gâliyye fırkalarının her birisi Şiilik yani Hz. Ali'nin imameti temelinden hareketle ortaya çıkmıştır. Bunların içerisinde en mutedil fırka olan Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin Emevî iktidarına isyanı neticesinde ortaya çıkmıştır. Zeyd b. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer hakkında olumsuz ifadelerden kaçınıp onlar hakkında güzel ifadeler kullanması neticesinde taraftarlarından bir kısmı onu terk etmiştir. Bu olay neticesinde Zeyd b. Ali'yi terk edip yüz üstü bırakan kişiler için Rafızî ifadesi kullanılmıştır.[344] Daha sonra İmamiyye fırkasını oluşturan bu grup tarih boyunca Ehl-i sünnet alimleri tarafından menfi anlamda Rafızîler şeklinde isimlendirilmiştir.[345] İmamiyye kaynakları bu isimlendirmeyi olumlu anlamda kullanmaya çalışmıştır. Bunu Cafer Sadık'tan Rafızîlik kavramının olumlu olduğuna dair nakillerle desteklemişlerdir.[346] Kohlberg Rafızîlerin bu isimlendirmeyi kendilerinden uzaklaştıramamaları neticesinde kabullenip olumlu anlama dönüştürme çabasına girdikleri sonucuna ulaşmaktadır.[347] Râfızîlik kavramı Osmanlı dönemi eserlerine de yansımıştır. Bu eserlerde Râfızîlik kavramıyla Şii özelliği taşıyan bâtınî gruplar, Şiâ'ya mensup olan gruplar, kızılbaşlar vb. kastedilmiştir.[348] Bu anlamda bakıldığında 18. yüzyıl Osmanlı topraklarında yaşayan Şam-Dımaşk müftüsü Ali el-Murâdî'nin, Râfızîlerin itikatlarıyla ilgili nakilde bulunduğu pasajlar (özellikle gâli fırkaların görüşlerinin de bütün Şiilik'e teşmil edilmesi) daha anlamlı hale

[344] Mustafa Öz, "Râfizîler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 396; Mustafa Öz, "Şîa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 112.
[345] Etan Kohlberg, "İmâmiyye Şiası Geleneğinde 'Râfızî' Terimi", çev. Halil İbrahim Bulut, C. 2, S: 2, 2004, s. 117; Öz, "Râfizîler", s. 396.
[346] Kohlberg, "İmâmiyye Şiası Geleneğinde 'Râfızî' Terimi", s. 118.
[347] Kohlberg, **a.g.e.**, s. 123.
[348] Öz, "Râfizîler", s. 397.

gelmektedir. Çünkü bu nakillere göre Râfızîler tenasühe, Hz. Cebrail'in peygamberliği hataen Hz. Muhammed'e verdiğine de inanmaktadırlar.[349]

Şia mezhebinin temelinde imamet ilkesi hakimdir. İmamet düşüncesinin en görünür hale büründüğü Şii fırkası ise İmamiyye ismiyle anılmıştır. İmamiyye fırkasına göre Hz. Peygamberden sonra imamet Hz. Ali ve soyundan gelen imamların hakkıdır. Yine bu fırka, on birinci imam Hasan el-Askerî vefat ettikten sonra ardından gaybete girip vakti gelince ortaya çıkacak bir oğlu olduğuna inanmaktadır. Daha sonraki süreçlerde imamların sayısının 12 ile sınırlandırılması ve neticesinde 12. imamın ölmemiş olup tekrar geleceği düşüncesi üzerine inşa edilen fırka İsnâaşeriyye ismiyle anılmaya başlamıştır.[350] Şii mezhebi içerisinde İmamiyye-İsnâaşeriyye fırkası zaman zaman Râfizâ ismiyle de anılmıştır.[351]

Şiilik tarihine damga vuran fırkalardan birisi hiç şüphesiz İsmailiyye fırkasıdır. Cafer-i Sadık'ın ölümünden sonra imametin İsmail'e geçtiğini savunan İsmailiyye fırkası tarihte Batıniyye, Ta'lîmiyye, Karâmita ve Seb'iyye gibi isimlerle anılmıştır. İsmailiyye fırkasına göre on birinci imam Fâtımî devletini kuran Ubeydullah'tır.[352] Fırkanın temelinde nassların nasıl anlaşılması gerektiği meselesi gelmektedir ki onlara göre zâhir olan nasslar bâtına ulaşmak için sadece birer araç hüviyetindedir.[353]

Şiilik, tarih boyunca pek çok alt fırkaya ayrılmış bir mezheptir. Dolayısıyla Şiilik mezhebini yekpare bir yapı olarak ele almak mümkün değildir. Nitekim tarihte Ali el-Murâdî örneğinde olduğu gibi Şiilerin alt fırkalarının inanç esasları ayrı ayrı ele alınmamıştır.[354] Fakat Şiilerin bütün fırkalarını ele almak tezin amacını aştığı gibi bu çalışmada mümkün de görünmemektedir. Bununla birlikte Şiilik denildiğinde en ılımlı fırkası olan Zeydiyye, en çok kabul gören İmamiyye-İsnâaşeriyye, Batınî unsurların hâkim olduğu İsmailiyye fırkalarıyla birlikte aşırıya giden grupları ifade eden Gâliyye'yi de hatırlamak gerekmektedir. Çünkü tarihte Şiilikle ilgili eserler yazan müellifler toptancı bir yaklaşımla Gâliyye'nin görüşlerini de bütün Şia'ya izafe

[349] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 43.
[350] Ethem Ruhi Fığlalı, "İsnâaşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 142-143.
[351] Mustafa Öz, "İmâmiyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, TDV, 2000, s. 207.
[352] Öz, "Şîa", s. 113.
[353] İlyas Üzüm, "Şîa (Doktrin)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 117.
[354] Üzüm, **a.g.e.**, s. 116.

edebilmişlerdir.[355] Şiilik tarihinin en başından itibaren Gâliyye'nin altında kabul edilebilecek aşırı görüşe sahip olan fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar tanrının Hz. Peygamber'e daha sonra Hz. Ali ve evladına hulul ettiği, teşbih, beda ve recat, dinî nassların aşırı batınî tevillerle açıklanması gibi görüşleri ileri sürmüşlerdir.[356] Mesela bu fırkaya mensup olarak kabul edilen Gurâbiyye fırkasını burada ele alabiliriz. Gurâbiyye fırkasına göre Hz. Cebrail peygamberliği Hz. Ali'ye getireceğine yanlışlıkla Hz. Peygamber'e tebliğ etmiştir.[357] Gâliyye grubunda zikrettiğimiz bu düşünce biçimi tarih kitaplarında Şii-Rafızî fikriyatı içerisinde gösterildiği gibi Ali el-Murâdî de Gurâbiyye grubuna has olan bu görüşü Râfızîlik bahsinde ele almış ve onların inancı biçiminde sunmuştur.[358]

Şîa denildiğinde akla gelen İmâmiyye-İsnâşeriyye fırkasının itikad ve amelî boyutu söz konusu olduğunda merkezî konumu imamet doktrinlerinin işgal ettiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü imamet nübüvvetin devamı konumundadır. Onlara göre Hz. Peygamberin varisî olan kişi günah işlemekten berî olan imamlardır. İmamet ise peygamberden sonra Hz. Ali'nin hakkıdır. Hz. Ali'yi imam olarak kabul etmeyen sahabîler de mürtet hükmünde kabul edilmiştir. Fırkaya göre İmamların özelliklerine bakıldığında onların seçimlerinin ilâhî bir şekilde olduğu fikriyatı, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişiler olduğu, sayılarının 12 ile sınırlandırıldığı, masumiyet sıfatını haiz oldukları söylenebilir. Bunun yanında Recat, Bedâ, Takıyye gibi itikadî prensipler de İmamiyye-İsnâaşeriyye denildiğinde akla gelmektedir.

Bütün bunlarla birlikte imamet doktrini Şii fıkhına da yansımıştır. Mesela tevelli ve teberrî, ezana bazı ifadelerin eklenmesi, namaz kılarken Kerbelâ toprağından yapılan mühür üzerine alnın konulması, humusun hayatta olan imama ya da naibine-taklit mercii'ne verilmesi vb. bunlardandır.[359] Konu Şii fıkhı olduğunda konuşulması gereken bir diğer husus nâsıbî kavramıdır. Çünkü Şii fıkıh kitaplarında nâsıbîler hakkında hükümler bulunmaktadır. Nâsıbî kavramı İmamiyye'ye göre Hz. Ali'ye, evlatlarına ve taraftarlarına karşı olan grupları ifade etmektedir.[360] Şia'da bu kavram

[355] Üzüm, **a.y.**
[356] Öz, "Şîa", s. 113-114.
[357] Mustafa Öz, "Gâliyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 13, İstanbul, TDV, 1996, s. 336.
[358] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 43.
[359] Üzüm, "Şîa", s. 118-119.
[360] Mustafa Öz, "Nâsıbe", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV, 2006, s. 393.

Hz. Ali'nin üstünlüğünü kabul etmeyenler, Hz. Ali'nin halifelik hakkını kabul etmeyenler, Hz. Ali'ye, ehl-i beyte, imamlardan herhangi birine düşmanlık yapanlar gibi anlamlarda kullanılmıştır.[361] Bunların dışında kavram zamanla Şia'ya karşı olanları kapsayacak kadar geniş anlamlı da kullanılmıştır.[362] Özellikle İmamiyye Şiası'nda nâsıbî'den Ehl-i sünnet kastedildiği anlaşılmaktadır.[363] Şia'ya göre nâsıbîler necistir[364], arkalarında namaz kılmak caiz değildir[365], mecbur kalmadıkça cenaze ve defin işlemlerini yapmak caiz değildir.[366] İmamiyye Şiası'na göre nâsıbîlerle evlilik caiz değildir. Dahası ehl-i kitaptan birisiyle evliliğin nâsıbî birisiyle evlilikten daha iyi olduğu, Sünnîlerin Yahudiler'den daha kötü olduğu kabulü de mezhep içerisinde bulunmaktadır.[367] Bunun yanında Şii bir erkeğin nâsıbî bir kadınla evlendiğini sonradan öğrenmesi durumunda boşanmasının gerektiğine dair fetva da bulunmaktadır.[368]

3.1.1. Metâvile

Mütevâlî kelimesinin çoğulu olan metâvile, Şam bölgesinde yaşayan Şiiliğin İsnâaşeriyye fırka mensuplarını ifade eden bir kavramdır. İsnâaşeriyye fırkasının Şam bölgesindeki temsilcileri 10. Yüzyılın sonlarında Cebel-i Lübnan'da, 11. Yüzyılın sonlarında Trablusşam bölgesinde hâkim güç olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyılda Benî Mütevâl şeklinde anılan grup 17. ve 18. yüzyıllarda Cebel-i Lübnan, Ba'lebek ve Cebel-i Âmil'de özellikle siyasî ve ekonomik anlamda etkin olan Benî Harfuş, Benî Hammade, Benî es-Sagîr, Âl-i Nassâr gibi Şii-İsnâaşeriyye ailelerini ifade etmek için Metâvile şeklinde isimlendirilmiştir.[369]

Özellikle 18. yüzyılda Şam bölgelerinde yerel güçlerin çok etkili olduğu dikkat çekmektedir.[370] Bu yerel güçlerden birisi de Metâvile olarak adlandırılan ailelerdir. 17. ve 18. yüzyılda Metâvileye mensup aileler yaşadıkları yerlerde etkili olmalarının

[361] Hilmi Kemal Altun, "Nâsıbî Kavramı Üzerine Tahlil ve Değerlendirme", C. 7, S: 2, 2020, s. 1208.
[362] Altun, **a.g.e.**, s. 1212.
[363] Altun, **a.g.e.**, s. 1221.
[364] Altun, **a.g.e.**, s. 1217.
[365] Altun, **a.g.e.**, s. 1219.
[366] Altun, **a.g.e.**, s. 1220-1221.
[367] Altun, **a.g.e.**, s. 1220.
[368] Öz, "Nâsıbe", s. 394.
[369] Yahya Koç, **Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-1775**, 1. bs, İstanbul, Küre Yayınları, 2021, s. 224-225.
[370] Koç, **a.g.e.**, s. 229.

yanında bölgedeki Dürzî Man'oğulları ve Şihaboğullarıyla hakimiyet ve ekonomik güç konularında mücadelenin içerisinde yer almıştır. Mesela 17. yüzyılda Harfuşoğullarının Ba'lebek'i istilası ve bölgede emirlik statüsünü kazanmaları, Ali es-Sagîr ailesinin Sayda eyaletine bağlı Bilâd-ı Bişâre'yi hakimiyet altına alması, Hammâdîlerin Cebel-i Lübnan'a bağlı Cübeyl ve Batrûn gibi nahiyelerde etkili olmaları Metâvile'nin bölgedeki konumlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.[371] Bunların yanında Metâvile'ye mensup ailelerin Sayda eyaletinde Cebel-i Âmil bölgesinin mukataalarını ellerinde bulundurmaları[372] onların bölgede ekonomik anlamda da etkili olduğunu gösteren hususiyetlerdendir.

Metâvile denildiğinde ilk akla gelmesi gereken bölge Cebel-i Âmil bölgesidir. Öyle ki bu bölge zamanla Bilâdülmetâvile şeklinde de anılmıştır. Bölgede pek çok Şii fıkıh alimi yetişmiştir. Bunlar arasında kuruluşuyla birlikte Safevî devleti bölgesine gidip İmamiyye Şiiliğinin yayılması için çalışan alimler de mevcuttur.[373] Bölge siyasi ve ekonomik anlamda oldukça önem gösterilen bölgelerden birisidir. Çünkü bu bölgede Bilâd-ı Bişâre, Bilâd-ı İklim-i Şakîf, İklim-i Şomar, İklim-i Tuffah gibi mukataalar bulunmaktadır. Bu bölgeler tarım anlamında oldukça bereketli topraklardır ki içlerinde pek çok köyleri de barındırmaktadır.[374] Cebel-i Âmil içerisinde bulunan bu mukataaların iltizamı ise "Ali es-Sagîr, Nassâr, Münker, Faris ve Sa'b gibi bölgede önemli olan Şii Metâvile ailelerinin elindeydi.[375] Mesela Bişâre mukataası 1730-1764 arası Nassâr ailesi; Şommar Mukataası 1730-1764 arası Münker ailesi; Tuffah mukaatası 1739-1755 arası ve 1764 yılında Münker ailesi; Şakîf mukaatası 1730-1764 arası Sa'b ailesi iltizamındaydı.[376]

Cebel-i Âmil bölgesinde Metâvile aileleri kendilerinden yerel güç, siyasî ve ekonomik anlamda söz ettirmişlerdir. Bu ailelerden birisi olan Sa'b ailesi 16. Yüzyılın sonlarına doğru Safed ve bazı çevre bölgelerinin mukataalarının mültezimliğini almış, Manoğullarının desteğiyle Şakif Arnûn kalesinde yerel güç olarak bulunmuşlardır. Ailenin liderleri de 18. Yüzyılın ortalarına kadar bu kalede ikamet etmeye devam

[371] Koç, **a.g.e.**, s. 225-227.
[372] Koç, **a.g.e.**, s. 231.
[373] Mustafa Öz, "Cebeliâmil", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. EK-1, Ankara, TDV, 2020, s. 251.
[374] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 102.
[375] Koç, **a.g.e.**, s. 104.
[376] Koç, **a.g.e.**, s. 106-108.

etmişlerdir. Şakif mukataasını 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında ele alan aile 18. yüzyılın belli dönemlerinde de bu görevlerini devam ettirmişlerdir.[377]

Cebel-i Âmil bölgesinin önemli Metâvile ailelerinden olan Münker ailesi ise 18. Yüzyılda Tuffah ve Şomar mukataalarını elinde bulundurmaktaydı. Ailenin liderleri Tuffah mukataası sınırları içerisindeki Cubba Kalesi ve Şomar mukaatası sınırları içerisindeki Meys Kalesinde ikamet ediyorlardı. Münker ailesi her ne kadar 17. Yüzyılda Manoğulları hakimiyeti altında yaşamış olsalar da onlarla olan mücadeleleri de kaynaklara yansımaktadır. Mesela Osmanlı güçlerinden kaçarken 2. Fahreddin'in kendisine gelen bir şikayet üzerine 1613 senesinde Münker ailesinden olan Nasreddin ve Hacı Ali'nin Şomar-Kevseriye köyünü yağmaları sebebiyle onların üzerine yürümesi, yine Nasreddin ve Hacı Ali'nin Şam valisiyle anlaşarak Bisri ovasındaki Dürzîlere saldırması Münker ailesiyle Manoğulları arasındaki mücadeleyi göstermektedir. Bunun yanında Münker ailesinin Manoğullarının baskılarına karşı Ba'lebek'e giderek Harfuşoğullarına sığınması, Manoğullarının rakibi olan Dürzî Alemüddin ailesiyle birlikte hareket etmesi oradaki siyasî/sosyo-ekonomik yapıyı yansıtması açısından önemlidir.[378] Münker ailesi 1698 yılında Şihâbî emirine itaatini bildirmesi neticesinde Şomar ve Tuffah mukataalarının iltizamını elde etmişlerdir. 1713 senesine kadar Şomar Mukataasının iltizamı her ne kadar gelgitli bir dönem yaşasa da bu tarihten itibaren 1764 senesine kadar bu görevin Münker ailesinin uhdesinde kaldığı anlaşılmaktadır.[379] 1739 senesinden itibaren Tuffah mukataasının iltizamının da Münker ailesine geçmiş olduğu ve 1760'ın ortalarına kadar bu görevlerini ifa ettikleri görülmektedir.[380]

Cebel-i Âmil bölgesinin yerel güçlerinden olan Ali es-Sagîr ailesi Bilâd-ı Bişâre bölgesinde yaşamaktaydı. 13. Yüzyıldan itibaren mukataaya konu olan bölgenin yerel iktidar gücünü Benû Bişâre ve daha sonra Benû Vail gibi Şii aileleri ellerinde bulundurmuştur. Zamanla güçlerini kaybeden bu ailenin yerini akrabaları olan Ali es-Sagîr almıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında ise Ali es-Sagîr ailesinin bir kolu olan Nassâr ailesi Bilâd-ı Bişâre mukataasının iltizamını elde etmiştir.[381] 17. yüzyılda

[377] Koç, **a.g.e.**, s. 259-260.
[378] Koç, **a.g.e.**, s. 263-264.
[379] Koç, **a.g.e.**, s. 265-266.
[380] Koç, **a.g.e.**, s. 268.
[381] Koç, **a.g.e.**, s. 274.

bölgenin yerleşim merkezlerinden olan Aynâtâ'da yaşayan Ali es-Sagîr ailesi bölgede Sûdûn, Şükr ve Manoğullarıyla nüfuz mücadelesini sürdüren faaliyetler içerisinde olmuştur. Aile Manoğullarına karşı Dürzî Alemüddin ailesini destekleyen Metâvile grubunun içerisindedir.[382]

Metâvile denildiğinde yine akla gelen diğer bir bölge ise Ba'lebek bölgesidir. Bölge Anti Lübnan dağlarının batı eteği ve Bikâ vadisinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır.[383] Ba'lebek Osmanlı topraklarına Yavuz Sultan Selim'in 1516 Suriye seferi neticesinde girmiştir. Bölge bu tarihten itibaren özellikle Metâvile'den olan Benî Harfûş[384] ailesi başta olmak üzere yerel güçlerin hakimiyetinde kalmıştır. Evliya Çelebî bu bölgenin 17. yüzyılda Şam eyaletine bağlı bir kaza olduğu bilgisini vermektedir.[385]

Osmanlı devlet politikasını belirleyen önemli meselelerden birisi Sünnî İslam anlayışı olmuştur. Buradan hareketle İsnâaşeriyye mensubu olan Metavîle aileleri sapkın bir din anlayışı içerisinde kabul ediliyorlardı. Bu bağlamda Osmanlı kaynaklarında Cebel-i Âmil mukataalarına sahip olan Metâvile aileleri sapkın şeyhler, kızılbaşlar, Revâfız gibi isimlerle anılmıştır.[386] Doğal olarak Devlet politikasını benimseyen bölgedeki müftü ve kadılar da özellikle Revâfız isimlendirmesini benimsemiş görünmektedir. Ali el-Murâdî Şiiler hakkındaki görüşlerini açıklarken Metâvile gibi kavramlara hiç yer vermemektedir. Bunun yerine Şii gruplarını Râfızî olarak isimlendirmektedir.

3.2. Ali el-Murâdî'nin Rafızilik Mezhebine Bakışı

Ali el-Muradî'nin Ehl-i sünnet ve Râfızî birisinin evliliğinin geçersizliğine dair bir risalesi vardır. Risalenin yazılış amacı mukaddime kısmında açıklanmıştır. Buna göre 1182/1769 senesinde Dımaşk'a hacca gitmek üzere gelen fakat hac mevsimini kaçıran, içerisinde Rafızîlerin de bulunduğu bir kafile vardır. Bu kafiledeki Rafiziler menfaatleri uğruna Ehl-i sünnet ahalisinden kızlara evlilik için talip olmuşlardır. Bunun üzerine Dımaşk'ın büyük kadılarından olan Seyyid Muhammed Emin Efendi, Ali el-Murâdî'ye bu şekilde gerçekleşecek olan evliliklerin sıhhatini sormuştur. Ali el-

[382] Koç, **a.g.e.**, s. 274-275.
[383] İdris Bostan, "Ba'lebek", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 9.
[384] Budeyr, **Havâdisü Dımaşk**, s. 40.
[385] Bostan, "Ba'lebek", s. 10.
[386] Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı", s. 256.

Murâdî bunun üzerine *er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz* adlı risaleyi yazmıştır.[387]

Risale genel olarak Ehl-i sünnet alimlerinin rivayetleri ve fetvaları üzerinden konuya açıklık getirmektedir. Fakat Murâdî daha mukaddime kısmına başladığında Râfızîler hakkındaki menfî duruşunu hemen belli etmiştir. Mesela Râfızîleri takvadan yoksun, aşağılık (اللئام) kimseler olarak anmıştır.[388]

Ali el-Murâdî'ye göre Rafızîlerin ilk karakteristik özellikleri Ehl-i sünnet'e muhalif olmaları, sahabeye kötü sözler izafe etmeleri, birbirlerini tekfir etmeleri, halifeye isyan etmeleri, cemaatle namaz kılmamaları, imameti kabul etmeyen kişileri adaletli kabul etmemeleri, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'i faziletli görmemeleridir. Murâdî'ye göre (Ehl-i sünnet'e muhalif olmalarının yanında) Rafiziler Allah'ın kelamını ve peygamberin hadislerini tevil eden bir topluluktur. Ehl-i beyt kanalı dışından gelen hadisleri de kabul etmezler. İşte Ali el-Murâdî böyle bir topluluktan birisinin Ehl-i sünnet'ten olan bir kadınla evliliğinde denkliğin imkan dahilinde olmadığına inanmakta ve Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1088/1677) eseri *Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîr'il-Ebsâr*'da geçen "Arapla Acem arasındaki denklik din üzerinden, yani takva üzerinden gerçekleşir. Fasık bir erkekle Saliha bir kız ya da Salih birinin fasık kızı eşit değildir…" şeklindeki ifadeyi nakletmektedir.[389] Görüldüğü üzere Ali el-Murâdî Şia'yı çeşitli açılardan eleştirmektedir. Fakat bu eleştirilerin tahliline geçmeden önce Ali el-Murâdî'nin Şii topluluğunu Revâfız şeklinde isimlendirdiğini tekrar vurgulamakta fayda görmekteyiz. Ali el-Murâdî Ehl-i sünnet geleneğini takip ederek Şia için küçültücü bir anlam ihtivâ eden[390] Revâfız kavramını tercih etmiştir.

Ali el-Murâdî'nin Şia'yı vasıflarken "birbirlerini tekfir etmeleri" şeklinde bir ifade kullanması İslam Mezhepleri Tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Çünkü İslam Mezhepleri Tarihi'nde fırkaların kurtuluşa erip ermeyeceği noktasındaki temel argümanlardan belki de en önemlisi tekfir, tadlîl ve teberrî'dir. Sünnî olsun olmasın tarihteki pek çok alim tartışmayı bu yönden ele almıştır.[391] Büyük Eşarî alimlerden

[387] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 40-41.
[388] Murâdî, **a.g.e.**, s. 40.
[389] Murâdî, **a.g.e.**, s. 49; el-Haskefî, **Şerhu Tenvîr**, C. 1, s. 187.
[390] Öz, "Râfizîler", s. 396.
[391] Kadir Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri", Bursa, Uludağ, 2015, s. 21-22.

Abdülkâhir el-Bağdadî de dalalette olan fırkalar hakkında bu prensibin geçerli olduğunu Ehl-i sünnet'in ise kendi içerisinde tekfir ve tadlîl gibi tutumlarının olmadığını vurgulamıştır.[392] Ali el-Murâdî Şia'nın temel özelliklerinden birisinin kendi aralarında birbirlerini tekfir etmeleri olduğunu ifade etmiştir. Bu durum ise aslında Ali el-Murâdî'nin Şia'yı fırka-ı dâlleden gördüğünün delili olarak öne sürülebilir. Çünkü Ehl-i sünnet geleneğinde tekfir ve tadlîlin doğal sonucu budur.

Ali el-Murâdî bahsi geçen risalesini iki mesele üzerinden temellendirmektedir. Birincisi Râfızîlerin dinî durumudur. İkincisi ise evlilik meselesindeki kefaet (denklik) meselesidir. Diyebiliriz ki Murâdî, risalesinin çok büyük bir bölümünü kişilerin denklik meselesi üzerinden sürdürmüştür.

Rafızîlerin dinî meselesine geldiğimizde Murâdî onların inanç esaslarına dair bilgileri bazı referanslarla bizlere sunmaktadır. Mesela Ali el-Murâdî'nin temel kaynaklarından olan İmam Muhammed Hâfızüddîn Muhammed el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (ö. 827/1424) Râfızîlerin tekfiri hususunda Zahid es-Saffar'ın (ö. 534/1139) fetvasını aktarmaktadır. Bu fetvaya göre Râfızîler "Ric'at, Hulûl, tenasüh, Cebrâil'in vahyi yanlışlıkla Hz. Peygamber'e iletmesi" gibi inançlara sahip olduklarından mürtet, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini inkar etmeleri dolayısıyla da kafir hükmündedirler.[393] Ali el-Murâdî bu fetvayı *el-Fetâva'l-Bezzâzîyye*'den olduğu gibi aktarmaktadır.[394] Bezzâzî ayrıca aynı bölümde Zâhid es-Saffar'dan Kaderiyye'nin, Keysâniyye'nin, Havâric'in, Yezidiyye'nin, Hz. Osman, Ali, Talha, Zübeyr, Aişe'yi tekfir edenlerin de küfür dairesine girdiğini aktarmaktadır.[395] Fakat Ali el-Murâdî bu fetvalara risalesinde değinmemektedir. Bezzâzî'nin aktarımda bulunduğu eser Saffar'ın *Telhîsü'l-edille* adlı eseridir. Saffar'ın bu eserinde Revâfız, Kaderiyye, Keysaniyye, Havâric, Yezidiyye, Cehmiyye, Neccâriyye gibi grupların tekfirine dair fetvalar bulunmaktadır.[396]

Şia'nın en temel doktrininin imamet olduğunu daha önce vurgulamıştık. Şia içerisindeki ric'at inanışı imametle bir bütünlük arz etmektedir. Aslında ilk defa

[392] Abdulkâhir el-Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, thk. Muhammed Osman el-Huşt, 1. bs, Kahire, İbn Sina, 1988, s. 7.
[393] Bezzâzî, **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye**, C. 2, s. 439.
[394] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 43.
[395] Bezzâzî, **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye**, C. 2, s. 439-440.
[396] Ebû İshak İbrahim Saffar, **Telhisü'l-edille li-kavâidü't-tevhîd**, C. 1, thk. Angelika Brodersen, 1. bs, Beyrut, Orient Institut, 2011, s. 727-733.

Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atıldığı iddia edilen ric'at fikri Hz. Ali'nin ölmediği ve tekrar dünyaya geleceği inancıyla başlamaktadır. Daha sonra Şia'nın çeşitli fırkalarında görülen bu inanç biçimi İsnâaşeriyye'de imamların ve onlara zulmedenlerin tekrar dünyaya geleceği inancı şeklinde anlamlandırılmıştır.[397] Zaten Şia dendiğinde ilk akla gelen İsnâaşeriyye/İmamiyye grubunun en temel inanç biçimi gaybete giren on ikinci imamın tekrar dünyaya gelişi ve adaleti tesis etmesidir. Bunun yanında Ehl-i Beytten zulme uğrayan ve zulmeden kişiler de bu dönemde tekrar dünyaya gelecektir.[398] Bütün bunların neticesinde Şiilik içerisinde Ali el-Murâdî'nin iddia ettiği gibi bir ricat anlayışı olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Hulûl en genel anlamda tanrının yaratılmış olan bir bedene intikal etmesi anlamına gelmektedir. Aslında hulul kavramının panteist ve benzeri felsefeleri içeren "mutlak hulûl" ve tanrının zatı yahut sıfatlarıyla bir beden ya da bir nesneye intikali şeklindeki "muayyen hulûl" ayrımı vardır. Bizim burada ilgi alanımıza giren çeşit muayyen hulûldür. Bu çeşit bir hulûlün İslam tarihindeki ilk örneğinin tanrının Hz. Ali'ye hulûl ettiği inancını iddia eden Abdullah b. Sebe ile ortaya atıldığı söylenmektedir. Daha sonra hulûl inancı özellikle Gâliyye olarak isimlendirilen aşırı fırkaların benimsemiş olduğu ortak bir esas haline getirilmiştir. Bu gruplar arasında Sebeiyye, Hattâbiyye, Nusayriyye gibi mezhepler hatırlanabilir. Fakat Ehl-i sünnet, Mutezîle ve mutedil Şia mensupları bu tür bir inancı kesin bir şekilde reddetmiştir.[399] Şii alimlerinden olan Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) *er-Risâletü's-Sa'diyye* adlı eserinde sûfîlerin ittihad ve hulûl hakkındaki fikirleri üzerinden bu konuyu eleştirmekte ve hulûl inancını reddetmektedir.[400] Dolayısıyla bütün Şiilerin hulûl inancı içerisinde olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu konuyla paralel olan ruh göçü ya da reenkarnasyon olarak özetleyebileceğimiz tenasüh inancı da İslam tarihinde Gâliyye'ye mensup olan fırkalar arasında kabul edilen bir inanç biçimidir. Özellikle

[397] İlyas Üzüm, "Rec'at", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 504-505.
[398] İlyas Üzüm, "İsnâaşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 148-149.
[399] Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl (İslam Düşüncesinde)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 18, İstanbul, TDV, 1998, s. 341-343.
[400] Ebû Mansur el-Hillî, **er-Risâletü's-Sa'diyye**, ed. es-Seyyid Mahmud el-Maraşî, thk. AbdulHüseyin Muhammed Ali Bakkâl, 1. bs, Kum, Dâru's-Safve, 1410, s. 36.

İslam Mezhepleri Tarihinde hulûl ve tenâsüh anlayışı dendiğinde ilk akla gelen fırka olan Nusayrilik'i burada örnek verebiliriz.[401]

Son olarak Ali el-Murâdî'nin nakilde bulunduğu pasajda geçen Cebrâil'in, vahyi hataen Hz. Peygambere indirmesi meselesi oldukça mühimdir. İslam mezhepleri tarihinde Gurâbiyye olarak bilinen fırka Hz. Cebrâil'in Hz. Muhammed ile Hz. Ali'yi birbirine benzetmesi üzerine peygamberlik görevini hataen Hz. Muhammed'e bildirdiğini iddia etmektedir. Onlara göre bir karga diğer bir kargaya nasıl benziyorsa Hz. Muhammed ile Hz. Ali de birbirine o kadar benziyordu. Dolayısıyla bu inancı kabul eden topluluk "karga" anlamına gelen "gurâb" kelimesinden mülhem Gurâbiyye olarak anılmıştır.[402] Fakat hemen söylemek gerekir ki bu görüşü bütün bir Şia'ya genellemek için elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Ali el-Murâdî'nin el-Bezzâzî'den Râfızîlerin mürtet olduğuna dair nakilde bulunduğu kısımda toptancı bir yaklaşım gözlemlenmektedir. Yani bu ifadelerde Şia'nın Gâli kolları başta olmak üzere farklı fırkalarında bulunan inanç esaslarını bütün mezhebe teşmil etme gibi bir durum vardır ki bu durum İslam Mezhepleri Tarihi açısından problemli olan durumlardandır.

Bunun dışında Bezzâzî'den nakledilen Rafızîlerin küfrüne dair delil gerçekten de bütün Şia için temel mesele olarak addedilebilecek konulardandır. Buna göre Şia'nın Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafetini inkar etmelerinin reel bir karşılığı vardır. Çünkü Şii mezhebinin temeli Hz. Peygamberden sonra onun yerine Hz. Ali ve evladının geçmesi üzerine bina edilmiştir.[403] Bu mezhep içerisinden çıkan en ılımlı grup olan Zeydiyye dahî imametin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu inkar etmemektedir. Zeydiyye ile Şia'nın İmamiyye/İsnâaşeriyye grubu arasındaki en temel fark ise ilk iki halifenin hilafetinin meşruiyeti meselesidir. Zeydiyye fırkasına göre imamet/hilafet her ne kadar Hz. Ali'nin hakkı olsa da onlar Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini inkar etmezler.[404] Fakat özellikle İmamiyye/İsnâaşeriyye fırkası için bu durumu söyleyebilmek söz konusu değildir. Onlara göre Hz. Peygamberin vefatından sonra

[401] Mehmet Bulğen, Adnan Bülent Baloğlu, "Tenâsüh", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 40, İstanbul, TDV, 2011, s. 443.
[402] el-Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 221.
[403] Öz, "Şîa", s. 111.
[404] Üzüm, "Şîa", s. 116.

hilafete gelen ilk üç halife meşru değildir. Çünkü hilafet Hz. Ali'nin hakkıdır.[405] Konu buraya gelmişken Şia'nın Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e bakışının sadece Hz. Ali'nin hakkını gasp ettikleri söylemiyle kalmadığını ifade etmek gerekir. Bunun yanında onlara küfür ve irtidat gibi nitelemeler isnat etmişlerdir.[406] Akdoğan, doktora tezinde Şia'nın Hz. Ömer'i andıkları olumsuz lakap ve isimleri uzun uzadıya listelemiş ve açıklamıştır.[407]

Ali el-Murâdî'nin Rafızîlerle ilgili nakilde bulunduğu kaynaklardan bir diğeri de İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147)'nin *el-Hulasatü'l-Fetâvâ* adlı eseridir. Buhara doğumlu olan İftihârüddin'in hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.[408] Ali el-Murâdî, ulaşamadığımız *el-Hulasatü'l-Fetâvâ* adlı eserde Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'e sebbeden, hakaret eden, lanet eden kişilerin kafir olduğu fetvasının olduğu bilgisini bizlere aktarmaktadır.[409] Ali el-Murâdî'nin verdiği bu bilgiyi *Hâşiyetü Reddü'l-Muhtâr 'Ala'd-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîru'l-Ebsâr* ve *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* adlı eserlerde bulmak mümkündür. Bu iki eser de Ali el-Murâdî'nin *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı eserinde kullandığı temel kaynaklardandır. *Reddü'l-Muhtar* adlı eserde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e sebbeden kişilerin küfür dairesine girdiğine dair bilgi mevcuttur.[410] *El-Bahru'r-Râik* adlı eserde ise Ali el-Murâdî'nin nakillerini aynıyla bulmak mümkündür. *el-Bahru'r-râik*'te *Hulâsatü'l-Fetâva* adlı eserden Rafızîlerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e sebbetmesi durumunda mübtedi olduklarına dair nakil bulunmaktadır. Aynı eserin başka bir kısmında ise *Hulasatü'l-Fetâvâ* ve *el-Fetâva'l-Bezzâzî'*den nakille Rafızîlerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e sebbetmeleri durumunda kafir, Hz. Ali'yi onlardan daha faziletli olarak göstermeleri neticesinde mübtedi' olduklarına dair nakil bulunmaktadır.[411]

---

[405] Öz, "Râfizîler", s. 396.
[406] Mehmet Nur Akdoğan, "İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer", Ankara, Ankara, 2014, s. 38-39.
[407] Akdoğan, **a.g.e.**, s. 80-101.
[408] M. Esat Kılıçer, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 376.
[409] Murâdî, *Er-Ravzu'r-Râyiz*, 43-44.
[410] Muhammed Emin, İbn Abidîn, **Hâşiye Reddü'l-Muhtâr 'alâ ed-Dürrü'l-Muhtâr: Şerhu Tenvîru'l-Ebsâr**, C. 5, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1966, s. 12.
[411] İbn Nüceym el-Mısrî, **el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzü'd-Dekâik**, C. 5, 2. bs, Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, t.y., s. 136.

Önceden de belirttiğimiz gibi Ali el-Murâdî Rafızîlerin Ehl-i sünnet'ten birisinin evliliğinin geçersizliği üzerine yazdığı risaleyi kişilerin denklik meselesi üzerinden temellendirmektedir. Risalede Rafizîlere isnad edilen bir özellik bidatçı olmalarıdır. Ali el-Murâdî'nin bu konuyla ilgili nakillerinden birisi Şam-Dımaşk müftülüğü yapmış Hanefî fakîh Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-Müntekâ Şerhu'l-mültekâ* eseridir. Mübtedi bir erkek *Şerhu'l-Mülteka* adlı esere göre Ehl-i sünnet'e muhalif olduğu için Sünnî bir kıza denk olamaz.[412] Haskefî'nin haşiyesini yazdığı *Mecmeu'l-Enhur*'da ise "mübtedi" kavramının açıklaması yer almaktadır. Buna göre mübtedi, heva sahibi kimselere denir ki onlar tekfir edilmez. Rafızîlerin ise Hz. Ali'yi tafdil etmeleri durumunda mübtedi', Hz. Ebu Bekir'in hilafetini inkar etmeleri durumunda ise kafir oldukları fetvası bulunmaktadır. Merginânî'den nakille her ne kadar heva sahiplerinin arkasında namaz kılmak caiz olsa da Râfızîlerin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığı görüşü de aynı kısımda yer almaktadır.[413]

Yine *el-Muhît* ve *el-Bahr* adlı kitaplardan referansla Râfızîler sahabîlere sebbeden ve icmaya muhalif düşen mübtedi bir topluluktur ki burada da denklik olamaz.[414] Hemen söyleyebiliriz ki Şia'ya göre sahabe algısı Ehl-i sünnetle aynı değildir. Şia'ya göre sahabilerin diğer insanlardan hiçbir farkı yoktur. Onlara masumiyet izafe edilemeyeceği gibi onların arasında da adil ve fasık insanlar bulunmaktadır.[415] Şia mezhebinde sahabenin adaletli olmasını belirleyen kriter Hz. Ali'ye olan tutumlarında gizlidir. Bununla ilgili Meclisî Muhammed Bâkır'dan Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi vasîsi, halifesi olduğuna ve doğru yolda olmanın Hz. Ali'ye itaatten geçtiğine dair nakilde bulunmaktadır.[416] Yani Hz. Ali'yi sevmek kişiyi mümin olarak; Hz. Ali'yi sevmemek ise münafık olarak kabul etmek için yeter şarttır. Şia'nın

---

[412] Karşılaştırmak için: Şeyhîzâde, el-Haskefî, **Dürru'l-Müntekâ**, C. 1, s. 502. ;Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 46.

[413] Şeyhîzâde, el-Haskefî, **Dürru'l-Müntekâ**, C. 1, s. 163.

[414] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 49.

[415] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, C. 28, thk. Muhammed Bâkır Behbûdî, 1. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1973, s. 36; Şerafüddîn el-Musevî, **en-Nass ve'l-ictihâd**, thk. Ebû Müctebâ, 1. bs, Kum, Matba'atü Seyyidi'ş-Şühedâ, 1404, s. 520.

[416] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, C. 35, thk. Yahya el-Abidî Zencânî, es-Seyyid Kâzım el-Musevî, 3. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., s. 276.

bazı kaynaklarında irtidat etmeyen sahabilerin sayılarına da işaret edilmiş ve bu kaynaklarda sayı üç, dört, beş ve yedi olarak tespit edilmiştir.[417] Şia'da en çok eleştiri gören sahabilerin başında ise Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ayşe ve Muaviye'nin geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Zaten daha önce de belirttiğimiz üzere Şia'ya göre ilk üç halife, hilafeti Hz. Ali'den alarak gâsıp olmaktan kurtulamamışlardır.[418] Tabi ki Şia dendiğinde bu fikirlere katılmayan Zeydiyye'yi burada tekrar hatırlamak gerekir. Zeydiyye'nin sahabîler hakkındaki görüşleri bu kadar katı değildir. Zeydiyye'ye göre Hz. Peygambere itaat edenlerin her birisi adildir.[419] Dolayısıyla bu konuda Ali el- Murâdî'nin Rafızîlerden kastı Şia'nın ekseri görüşüdür. Gerçekten de daha önce de belirttiğimiz üzere özellikle Şia'nın İsnâaşeriyye/İmamiyye kolu sahabîleri kendi kriterlerinin dışında adil olarak adlandırmamaktadır.

Ali el-Murâdî'nin *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı eserinin temel kaynaklarından birisi olan *Câmiu'l-Muzmerât ve'l-müşkilât fî Şerh-i Muhtasaru'l-İmâmu'l-Kudûrî* adlı kitap Hanefî, Matürîdi ve Sufî olan Yusuf b. Ömer el-Kâdûrî el-Bezzâr (ö.832/1428-1429)'a aittir. Kâdûrî'nin eseri kendisinden sonra pek çok fakihe kaynak olma bakımından da mühim bir yere denk gelmektedir. Bu kaynaklar arasında Ali el-Murâdî'nin de kullandığı *el-Fetâva't-Tatarhâniyye, el-Bahru'r-Râik, Mecmeu'l-Enhur* gibi eserler vardır. Ali el-Murâdî, 14. yüzyılın sonu 15. yüzyılın başlarında yaşayan el-Kâdûrî'nin eserinden Ehl-i sünnet'in görüşlerine dair oldukça geniş bir bölümü olduğu gibi aktarmaktadır. Kâdûrî bu bölümde Ebû Hanife, Ebu'l-Leys es-Semerkandî gibi alimlerden referansla bazı nakillerde bulunmaktadır. Bunun yanında Ehl-i sünnet'e dair kaynaklarına ulaşamadığımız iki hadis nakletmektedir. Hz. Ali kanalıyla naklettiği rivayet şu şekildedir: "Mümin, es-Sünne ve'l-cemaa'yı severse, Allah onun dualarını kabul eder, ihtiyaçlarını giderir, günahlarını affeder, ona cehennemden ve nifaktan kurtulmayı yazar." Abdullah b. Ömer kanalıyla naklettiği rivayete göre ise: "Kim ki es-Sünne ve'l-Cemaa üzere olursa Allah ona on haseneyi aşan bir derece yazar ve onu on derece yükseltir." Hadisin devamında Hz. Peygambere

[417] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, C. 22, thk. Abdurrahim er-Rabbânî eş-Şirâzî, 3. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., s. 352-354; Akdoğan, "İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer", s. 33-34.

[418] Muhammed b. Muhammed Şeyh Müfîd, **el-İfsâh fi'l-İmâme**, thk. Müessesetü'l-bi'se, 2. bs, Kum, el-Mu'temeru'l-'alemî li-elfiyeti'ş-Şeyhi'l-Müfîd, 1993, s. 35-36; Kadri Önemli, "Ehl-i Sünnet ve Şia'da Sahâbe Anlayışı", C. 8, S: 3, 2021, s. 247.

[419] Önemli, "Ehl-i Sünnet ve Şia'da Sahâbe Anlayışı", s. 249-250.

Ehl-i sünnet'in alametleri sorulduğunda Hz. Peygamber on alamet sayar. Bu on alamet şöyledir: "Beş vakit namazı cemaatle kılar, hiçbir sahabeye kötü söz söylemez ve onlardan birini noksanlıkla anmaz, sultana kılıçla baş kaldırmaz, imanından şüpheye düşmez, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanır, Allah'ın dini hakkında cedele girmez, günahı dolayısıyla ehli tevhitten birini tekfir etmez, Ehli kıbleden birisi öldüğünde cenaze namazını terk etmez, yolculukta ve mukimlik halinde meshi caiz görür, iyi bir insan olsun facir bir insan olsun her imamın arkasında namaz kılar." Yine aynı eserde Ebû Hanife'nin Ehl-i sünnet algısında Hz. Ebu Bekir'i ve Hz. Ömer'i tafdil etmenin bulunduğu, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi de sevmenin gerekliliğine dair ifadesi ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) ihtilaftan kurtulmanın yegane yolunun Allah'ın ve Rasulünün istediği şeylere iman etmekten geçtiğine dair sözleri nakledilmektedir. Müellif en son bütün bunlardan sonra imanın şartlarına, Allah'ın helal ve haram kıldıklarına, bütün melekleri, nebîleri, sahabîleri, tabîin'i ve salihleri sevdiğini ifade ederek Ehl-i sünnet ve'l-cemâa bahsini kapatmaktadır.[420] Ali el-Murâdî'nin bahsi geçen bütün bir bölümü olduğu gibi Rafızîlerle Sünnî kadınların evliliğinin geçersizliğine dair yazdığı risaleye almasının altında Rafızîlerin Ehl-i sünnet dairesi içerisine girmediklerini vurgulama gayreti bulunmaktadır. Çünkü Ehl-i sünnet hakkındaki nakilden hemen sonra Murâdî, konuya Rafızîlerin Ehl-i sünnet'e muhalif oldukları ifadesiyle başlamaktadır.[421]

Daha önce de belirtildiği gibi Ali el-Murâdî Rafızîlerin sahabeye kötü söz izafe etmeleri, birbirlerini tekfir etmeleri, sultana isyan halinde olmaları, cemaatle namaz kılmamaları, imamet fikirleri ve Hz. Ebu Bekir'i faziletli görmemeleri dolayısıyla Ehl-i sünnet dışında görmektedir. Yine Ali el-Murâdî Rafızîlerin itikatlarının, nassları tevil etmelerinin ve hadislerin sıhhatiyle ilgili tutumlarının Ehl-i sünnet'e zıt olduğunu ifade etmektedir. Özellikle Ali el-Murâdî Şia'nın hadis anlayışına vurgu yapmaktadır. Buna göre onlar bir rivayeti ancak Ehl-i Beyt kanalıyla gelirse kabul etmekte ve başka kanallardan gelen rivayetleri kabul etmemeleri sebebiyle Hz. Peygamberden gelen hadisleri yalanlamış olmaktadırlar.[422] Gerçekten de özellikle İmamiyye/İsnâaşeriyye fırkasının hadis anlayışında Ehl-i Beyt'in çok kritik bir konumu vardır. Öyle ki onlara

[420] el-Kâdûrî, **Câmiu'l-muzmerât**, C. 1, s. 70-72; Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 47-48.
[421] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 48.
[422] Murâdî, **a.g.e.**, s. 48-49.

göre hadis Hz. Peygamber'in dışındaki on iki imamın söz, fiil ve takrirlerini de kapsamaktadır.[423] Şia için bir hadisin bir şekilde ehl-i beyte dayandırılması çok mühimdir.[424] Dolayısıyla Ali el-Murâdî'nin Şia'nın hadis anlayışıyla alakalı bu sözlerinin İmâmiyye/İsnâaşeriyye özelinde doğru olduğu sonucuna varmak mümkündür. Murâdî'ye göre bütün bunlar Rafızîlerle Ehl-i sünnet arasındaki küfüvveti (denkliği) engelleyen durumlardır. Ali el-Murâdî bu bilgileri verdikten sonra el-Haskefî'nin *Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîru'l-Ebsâr* adlı kitaptan fasık bir erkekle saliha bir kızın ya da saliha bir erkeğin kızının arasındaki evlilikte denkliğin sağlanmadığına dair açıklamasını nakletmektedir.[425] Aynı açıklamanın devamında Belh alimlerinin bazısının ve el-Muhît ve el-Bahr kitaplarının sahiplerinin görüşlerinin de bu şekilde olduğunu geçmektedir.[426] Ali el-Murâdî bu naklin tamamını olduğu gibi Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısrî'ye (ö. 970/1563) ait *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik adlı* eserden alıntılamıştır. *El-Bahr*'da Belh alimlerinden kimlerin kastedildiğine dair ise bir açıklama bulamadık.[427] Bütün bunlardan Ali el-Murâdî'nin Ehl-i sünnet'ten görmediği Rafızîleri sıfatlandırdığı kavramlardan birisinin de fasıklık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ali el-Murâdî Rafızîlerin dinî durumlarını ifade etmek için Ehl-i sünnet'in ne olduğunu ifade etmesinin yanında Rafızîlerle Kerrâmiyye mezhebini de kıyas etmektedir. Bunu yaparken yine *el-Muzmerât* adlı esere başvurmaktadır. *el-Muzmerât* adlı eserin cemaatle namaz hakkındaki bölümünde *en-Nisâb* adlı kitaptan nakille Kerrâmiyye mezhebi mensubu birisinin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığına dair fetva bulunmaktadır. Fetvanın dayanak noktası ise onların Allah'ın zâtı konusunda teşbihe düşmeleridir ki bundan dolayı onlar *el-Muzmerât* adlı eserde kafir olarak kabul edilmişlerdir.[428] Ali el-Murâdî Râfızîlerin Kerrâmiyye mezhebinden küfür bakımından daha şiddetli olduğuna inanmaktadır. Daha önce de söylediğimiz gibi Ali el-Murâdî Râfızîliğe toptancı bir yaklaşımla bakmakta ve onların tenasüh inancına ve Gurâbiyye mezhebinin temel düşüncesine sahip olduklarını kabul

[423] M. Yaşar Kandemir, "Hadis", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 38.
[424] Kandemir, **a.g.e.**, s. 40.
[425] el-Haskefî, **Şerhu Tenvîr**, C. 1, s. 187.
[426] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 49.
[427] el-Mısrî, **el-Bahru'r-Râik**, C. 5, s. 142.
[428] el-Kâdûrî, **Câmiu'l-muzmerât**, C. 1, s. 382.

etmektedir.[429] Bu durumun ise tüm Şia'ya şamil edilecek fikirler olmadığını yukarıda izah etmiştik.

Ali el-Murâdî Râfızîlerle Sünnîler arasındaki küfüvvet (denklik) meselesini ele alırken *"...İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin. Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektikçe hatırlasınlar diye insanlara ayetlerini açıklar"*[430] ayetinin tefsirini Nâsırüddîn Ebû Saîd b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl Ve Esrâru't-Te'vîl* ve Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kāhirî (ö. 977/1570)'nin *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-İ'âneti alâ Ma'rifeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* adlı eserlerlerinden olduğu gibi nakilde bulunmaktadır.[431] Burada Ali el-Murâdî'nin *"Müşrik erkeklerle iman edinceye kadar kadınlarınızı evlendirmeyin"* ayetinin tefsirini Râfızîlerle küfüvvet meselesinde delil olarak sunması dikkat çekicidir. Buradan hareketle Ali el-Murâdî nezdinde Râfızîlerin Ehl-i sünnet olmamanın haricinde İslam dahilinde dahi kabul edilmediği sonucuna ulaşmak mümkündür. Ayrıca ayetin sadece *"Müşrik erkeklerle kadınlarınızı evlendirmeyin"* şeklindeki kısımdan itibaren tefsirinin aktarılması da Ali el-Murâdî'nin *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı eserini Sünnî kadınlarla Râfızî erkeklerin evliliğine dair sorulan soru üzerine yazdığı gerçeğiyle de uyumludur.

Ali el-Murâdî fasık bir erkeğin küfüvveti meselesine dair diğer bir delili Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî'ye (ö. 970/1563) ait el-*Bahru'r-Râik* adlı eserden getirmektedir. Adı geçen eserde müellif Arap ve Acemlerin evliliğinde fasık bir erkekle salih bir erkeğin saliha bir kızıyla evliliğinde kefâetin (denklik) olup olmadığını Ebu Hanîfe ve İmam Muhammed'in rivayetleri üzerinden tartışmaktadır. Sonuç olarak ise fetva bu iki taraf arasında denkliğin sağlanmadığı şeklinde verilmiştir. Yani bu konuda kızın nesebinin de denklikte değerinin olduğu vurgulanmış olmaktadır.[432] Ali el-Murâdî bu fetvalardan sonra şöyle demektedir: "Buradan özetle fasık bir Sünnî erkekle fasık olsun olmasın salih bir erkeğin kızı arasında küfüvvet

[429] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 49.
[430] Bakara 2/221.
[431] Karşılaştırmak için bkz. el-Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl**, C. 1, s. 138; Çavuşoğlu, "Şirbînî", s. 144; Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 52.
[432] el-Mısrî, **el-Bahru'r-Râik**, C. 5, s. 141-142.

olmaz. (Bütün bunlara rağmen) Râfızîlerle (küfüvvet) nasıl olabilir? Onlarla Ehl-i sünnet ve'l-cemaa'dan salihlerin kızlarının denk olduğu nasıl düşünülebilir? Kesinlikle Ehl-i sünnet ve'd-dîn'den birinin mürtetlerle evliliği korkunç bir şeydir." Ali el-Murâdî bu ifadelerini Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) Deylemî'den naklettiği "Eğer Ali yaratılmamış olsaydı Fatıma'ya denk kimse olmazdı" şeklindeki hadis rivayetiyle desteklemektedir.[433] Ali el-Murâdî'nin yukarıda geçen mürtetler ifadesinden Râfızîlerin kastedildiği muhakkaktır. Çünkü Ali el-Murâdî bu ifadelerinden hemen sonra şu şekilde fetvayı açık bir biçimde vermektedir: "Doğru olan görüş Ehl-i sünne ve'l-cemâa'dan olan kadınların Râfızîlerle evliliğinin caiz olmadığıdır. Çünkü onlar mürtettirler. Kabul edilen görüşe göre onlar icmaya muhaliftirler. Onlarla Ehl-i sünnet arasında denklik de yoktur."[434] Ali el-Murâdî bu fetvaya rağmen kadının bilgisi olmaksızın böyle bir evlilik gerçekleştirmiş olmasının sonucunu da tartışmaktadır. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*'den böyle bir evliliğin gerçekleşmiş olması durumunda nikahın feshedileceğine dair delil getirmektedir.[435] Ali el-Murâdî buradan hareketle mübtedi olduğu ortaya çıkan bir erkeğin evliliğini kızın ailesinin feshetme hakkı olduğu fetvasını vermektedir.[436]

Ali el-Murâdî'nin son olarak fetva verdiği konu Müslüman köle ve cariyelerin Râfızîlere satılıp satılamayacağı hususudur. Bu konuda Murâdî, Hanefî fakîh Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethü'l-Kadîr* adlı eserinden kafir bir kişinin Müslüman bir köle edinemeyeceğine dair delil getirmektedir. Buna göre Müslüman bir kişi kafirler tarafından köle edinilirse onu mülkiyetinden çıkarması için zorlanmalı aksi halde ise kadı kölenin bedelini ödeyerek onu satın almalıdır.[437] Ali el-Murâdî'nin bu konuda referans gösterdiği diğer bir eser ise Hanefi fakîhlerinden Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr* adlı eseridir. Murâdî'nin özet

---

[433] Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, İbn Hacer el-'Askalânî, **Firdevsü'l-ahbâr bi-me'sûri'l-hitâbi'l-muhric 'ala Kitâbu'ş-Şihâb ve me'ahu Tesdîdu'l-kavs ve Müsnedü'l-firdevs**, C. 3, thk. Fevvâz Ahmed ez-Zümerlî, Muhammed el-Mu'tasımbillah el-Bağdâdî, 1. bs, Beyrut-Lübnan, Daru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, 1987, s. 418; Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 54.

[434] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 54.

[435] **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, C. 1, s. 293.

[436] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 56.

[437] İbnü'l-Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C. 6, s. 13.

olarak aktardığı bölüme göre Müslüman bir kadının köle olarak zımmî birisine satılması caiz değildir. Aynı şekilde ölünce cenaze namazı kılınması gerektiği için çocuğun da onlara satılması caiz değildir.[438] Ali el-Murâdî bütün bunları delil getirerek Müslüman erkek ve kadınların Râfızî topluluğuna köle edinilmesini caiz görmemektedir. Çünkü Murâdî'ye göre Râfızîler sapkın bir topluluktan ibarettir. Ali el-Murâdî onların sapkın bir topluluk olduğunun aklî ve naklî delilleri bulunduğunu ifade etmektedir.[439] Naklî delillerin, yazmış olduğu *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı eseriyle sabit olduğunu ifade eden Murâdî aklî delili ise Hıristiyanlar ve Yahudîlerle kıyaslayarak getirmekte ve şöyle söylemektedir:[440]

"Musa (a.s)'ı kabul eden bir Yahudî'ye 'Efendimiz İsa'dan (a.s) [441] sonra en faziletli kişi kimdir' diye sorulsa 'onun ashabı olan Benî İsrâildir' derler. Hıristiyan birisine 'insanların en faziletlisi kimdir' diye sorulsa 'Ashab-ı Havariyyun' derler. Bu sapkın Râfızî topluluğuna (Allah'ın, Rasulünün, Meleklerinin hepsinin laneti üzerlerine olsun) 'Nebî'den (sav) sonra insanların en şerlisi kimdir' diye sorulsa 'Ashabıdır' derler." Bu ifadelere Ali el-Murâdî'nin kaynaklarından olan Muhammed el-Hasîrî'ye ait *el-Hâvî'l-Fetâvâ* adlı eserde aynı şekilde rastlamak mümkündür.[442] Ali el-Murâdî'nin Şia'nın sahabîler hakkında söylediği bu sözler hakkında yeterli bilgileri daha önce ifade etmiştik. Kısaca tekrar etmek gerekirse Şia'ya göre sahabilerin diğer insanlardan bir farkının olmadığını, içlerinde adil insanların olduğu gibi fasık insanların da bulunduğunu söyleyebiliriz.[443] Bunun yanında sahabîlerin adaletinin temel kriterinin onların Hz. Ali'ye bakış açısına göre şekillendiği, Hz. Ali'yi sevenin adil olduğu sevmeyenin ise münafık olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.[444]

Ali el-Murâdî bütün bu delillerle birlikte artık Rafızîlerin Yahudî ve Hıristiyanlardan çok daha şerli bir topluluk olduğunu ve onlardan sakınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ali el-Murâdî bu durumla ilgili Muhammed adında

---

[438] Muhammed eş-Şeybânî es-Serahsî, **Şerhu Kitabi es-Siyeri'l-Kebîr**, C. 5, thk. Muhammed Hasan eş-Şafî, 1. bs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, s. 380.
[439] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 55.
[440] Murâdî, **a.g.e.**, s. 56.
[441] Kullandığımız *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı risalenin baskısında İsa (a.s) ifadesi geçmektedir. Doğrusu ise Hz. Musa olmalıdır.
[442] Emrah Demiryent, "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2022, s. 81.
[443] el-Meclisî, **Bihârü'l-envâr**, C. 28, s. 36; el-Musevî, **en-Nass ve'l-ictihâd**, s. 520.
[444] Akdoğan, "İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer", s. 33-34.

birisinin rüyasında Hz. Peygamberi gördüğünü yanındaki iki sahabesinin[445] Acem'den olan kişilerin (Rafızîler) ziyaretlerinin yasaklanmasını istemeleri üzerine Hz. Peygamber'in de bunu emrettiğini anlatmaktadır. Yine Ali el-Murâdî Rafızîlerle ilgili ilginç bir anekdot anlatmaktadır. Buna göre Süleyman Paşa el-Azm'ın Şam valisi ve Hac emiri olduğu dönemde[446] Rafızîlerden birisi Ravza-i Mutahhara'ya pislik bırakmıştır. Yani Ali el-Murâdî Rafızî olarak isimlendirdiği grubun Hz. Peygamber'e saygısızlık içerisinde bulunduklarını bu örnekle vurgulamış görünmektedir. Bunun dışında üç defa hac yaptığını bildiren Ali el-Murâdî bölge sakinlerinden Rafızîlerin iyiliğine dair hiçbir bilgi duymadığını ifade etmektedir.[447]

3.3. Ali el-Murâdî'nin Ehl-i Sünne ve'l-Cemâa Hakkındaki Görüşleri

Hemen başında söyleyebiliriz ki Ali el-Murâdî'ye göre doğru yolda olmanın ölçüsü bir önceki bölümde değindiğimiz gibi amentünün esaslarına inanmak ve melekleri, nebîleri, sahabileri, tabîûn neslini, salihleri sevmektir.[448] Yani buna göre yukarıda da anlatıldığı üzere Hz. Cebrail'in hata ederek vahyi yanlış kişiye getirmesini ya da sahabîlerden herhangi birini sevmemeyi benimseyen Râfızîlerin doğru yolda olması mümkün olmamaktadır.

Bunların yanında *er-Ravzu'r-Râyiz* adlı risalenin genelinde Rafızîler anlatılırken onların Ehl-i sünnet'in görüşlerine muhalif oldukları vurgulanmaktadır. Ali Murâdî'ye göre Ehl-i sünnet olmanın asgarî şartlarını Sahabeye dil uzatmamak, birbirini tekfir etmemek, Halifeye (Sultan'a) isyan etmemek, cemaatle namaz kılmak ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in faziletini kabul etmek şeklinde ifade etmemiz mümkün görünmektedir. Çünkü Ali el-Murâdî'ye göre Râfızîlerin inançları Ehli Sünnet düşüncesine göre eleştirilmiştir (bkz. 3.2.).

Murâdî Ehl-i sünnet ile ilgili olan kısımda Yusuf b. Ömer el-Kâdûrî el-Bezzâr'ın *Câmiu'l-Muzmerât ve'l-müşkilât fî Şerh-i Muhtasaru'l-İmâmu'l-Kudûrî* adlı kitabından iki tane hadis rivayet etmektedir. Bu hadisler Hz. Ali ve Abdullah b.

---

[445] Risalede geçen kavram "صاحبيه" olduğu için burada bahsi geçen kişilerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olma ihtimali kuvvetli görünmektedir.

[446] Süleyman Paşa el-Azm, Azm ailesinde ilk Şam valisi olan İsmail el-Azm'dan sonra 14 Ocak 1734 yılında Şam valiliğine getirilmiştir. Onun ardından 1743 senesinde Şam valiliğine gelen kişi Esad Paşa'dır: Karaca, "Azmzâdeler", s. 350.

[447] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 56.

[448] Murâdî, **a.g.e.**, s. 47.

Ömer'e dayandırılmaktadır.[449] Ehl-i sünnet'in değeri ve önemi ile alakalı olan bu hadis rivayetleri "Ali el-Murâdî'nin Râfiziliğe Bakışı" bölümünde yer verildiği için mezkûr rivayetlerin tekrarlanmasına gerek duyulmamaktadır. Ali el-Murâdî'nin Râfızîlerle alakalı bir risalesine Hz. Ali kanalıyla gelen ve "es-Sünne ve'l-Cemaa" ifadeleri geçen bir rivayeti alması önemlidir. Daha önce de Râfızîlerin sadece ehl-i beyt tarafından gelen rivayetleri kabul ettiğini söyleyen Murâdî burada nifaktan kurtulmanın yolunu Hz. Ali'yle göstermek istemiş olabilir. Bunun yanında Abdullah b. Ömer kanalıyla gelen hadiste Murâdî, Ehl-i sünnet algısını çok net bir şekilde yansıtmıştır.

Son olarak Murâdî Ehl-i sünnet'in bir prensibi olan sahabîlerin fazileti konusunda mezhep imamı Ebû Hanîfe'yi referans göstermekte ve onun Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in faziletinin kabul edilmesi, Hz. Osman ve Ali'nin sevilmesi ve hiçbiri hakkında kötü konuşulmamasıyla ilgili sözlerini aktarmaktadır.[450]

[449] el-Kâdûrî, **Câmiu'l-muzmerât**, C. 1, s. 70-72.
[450] Murâdî, **er-Ravzu'r-Râyiz**, s. 48.

SONUÇ

Hanefî Nakşibendî âlim Ali el-Murâdî (1132-1184/1720-1771) Kudüs kadılığı ve Şam-Dımaşk Hanefî müftülüğü gibi devlet kademesinde önemli görevler üstlenmiştir. Ali el-Murâdî'nin kendi dönemiyle ilgili şahitliğini de içeren eserleri İslam Mezhepleri Tarihi için önemli bilgiler vermektedir. Bu eserlerden birisi Dürzîlik mezhebiyle ilgili müstakil olarak yazdığı risaledir. Risale genel olarak Dürzîlik ve Teyâmine adlı gruplar hakkında fetvalar içermektedir. Risale her ne kadar Dürzîlerin durumuyla ilgili fetvaları ele alan bir fıkıh eseri hüviyetinde olsa da temel olarak Dürzîlerin tarihi ve inançlarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Ali el-Murâdî'nin verdiği bilgilerin bütün referansları Ehl-i sünnet kaynaklarından oluşmaktadır. Her ne kadar ulaştığı metinlerin ismine atıfta bulunmamış olsa da Ali el-Murâdî'nin bir sefer sırasında Dürzîlerin inançlarına ait bir esere ulaştığını ve mütalaa ettiğini ifade etmesi Dürzî metinlerin 18. yüzyılın ortalarında bilindiği bilgisini vermektedir. Ali el-Murâdî'nin onların itikatlarıyla ilgili verdiği bazı bilgilerin Dürzîlik inancında yer alması bunu göstermektedir. Yine Ali el-Murâdî'nin dönemin valisi Osman Paşa'yla bölgedeki bazı Dürzîler hakkında yaptığı konuşmayı aktarması bölgedeki Dürzîlerle ilgili bilgi vermesi açısından önemlidir. Risaledeki diğer önemli bir husus Nusayrîlik mezhebine ve genel olarak bâtınî gruplara olan atıflardır. Ali el-Murâdî Dürzîlik mezhebiyle batınî gruplar ve Nusayrîlik mezhebi arasında benzerlikler kurmaktadır.

Ali el-Murâdî'nin diğer bir eseri Ehl-i sünnet bir kadınla Rafızî bir erkeğin evliliği hakkında yazdığı risaledir. Bu risale Hac kervanını kaçırmış Şam-Dımaşk'ta konaklayan Rafızîlerin Ehl-i sünnet kadınlarıyla evlilik talep etmeleri üzerine kendisine sorulan bir soru üzerine yazılmıştır. Risale Ehl-i sünnet kadınlarla Rafızî erkekler arasındaki evlilik hakkında fetva vermeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla içerisinde Ehl-i sünnet alimlerinden bolca referans verilmektedir. Her ne kadar bu risale bir fetva kitabı şeklinde kaleme alınmış olsa da Şiiler/Rafızîler hakkında bilgi vermesi İslam Mezhepleri Tarihi alanı açısından önemlidir. Risale Rafızîlik mezhebini tek bakış açısıyla ve toptancı bir şekilde ele almaktadır. Özellikle tenasüh ve hulül gibi gulat fırkalarda yer alan inançların Rafızîlik mezhebine atfedilmesi bunun bir örneği

olarak gösterilebilir. Bunun yanında bu risale Ehl-i sünnet'in prensipleriyle ilgili bilgi vermesi açısından da önemlidir.

Ali el-Murâdî'nin mezheplere bakışını anlama noktasında temel olarak kullandığımız her iki risalede de Ehl-i sünnet alimlerin görüşlerini esas alınmıştır. Bu bakımdan Ehl-i sünnet tarihi seyrinde Dürzîlik ve Rafızîlik mezheplerine bakışın çok değişmediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu risaleler, o dönemde varlığını sürdüren iki mezhep hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. er-Ravzu'r-Râyiz risalesinin Rafızî erkeklerin Ehl-i sünnet kadınlarla evlenme talepleri üzerine yazılmış olması bölgedeki mezhepler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan hususlardandır. Bunun dışında Ali el-Murâdî'nin Akvâlü'l-eimme adlı risalesinde Dürzî metinlere ulaştığı bilgisini vermesi Dürzîlik metinlerinin 18. yüzyılın ortalarında bilindiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed eş-Şihâbî, el-Emîr Haydar: **Lübnan fî 'ahdi'l-ümerâi'ş-Şihâbiyyîn (el-Guraru'l-Hisân fî Ahbâru ebnâi'z-zamân)**, 3 cilt, C. 1, ed. Esed Rüstem, Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut, el-Câmiatü'l-Lübnâniyye, 1969.

Akdoğan, Mehmet Nur: "İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer", Ankara, Ankara, 2014.

Altun, Hilmi Kemal: "Nâsıbî Kavramı Üzerine Tahlil ve Değerlendirme", C. 7, S: 2, 2020, s. 1198-1230.

Antakî, Yahya b. Saîd b. Yahya: **Târihu'l-Antakî**, thk. Ömer Abdusselam Tedmirî, Lübnan, 1990.

Arıkan, Adem: "Damad İbrahim Paşa'nın (ö. 1010/1601) Dürziler ile Mücadelesine Ulema Desteği: İsmail en-Nâblusî'nin (ö. 993/1585) Dürzîlere Reddiyesi", **İslam Tetkikleri Dergisi**, C. 12, S: 2, 2022, s. 559-587.

Ârifî, Ebî Abdillah Muhammed b. Malik el-Hammâdî El-Me': **Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâru'l-Karâmıta**, thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Havâlî, 1. bs, San'a, Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 1994.

Aslan, Nâsi: "Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetva ve Kazâ Münasebeti", C. 1, S: 4, 1999, s. 85-100.

Atar, Fahrettin: "Fetva", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV, 1995, s. 486-496.

el-Bağdadî, Abdulkâhir: **el-Fark Beyne'l-Fırak**, thk. Muhammed Osman el-Huşt, 1. bs, Kahire, İbn Sina, 1988.

Bağlıoğlu, Ahmet: **İnanç Esasları Açısından Dürzîlik**, 1. bs, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004.

———: **Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürzîler**, 2. bs, Ankara, 2018.

Barbir, Karl K.: "All In The Family: The Muradis Of Damascus", **IIIrd congress on the social and economic history of Turkey, Princeton University (24-26 August 1983)**, İstanbul ; Washington ; Paris, Isis, 1990, s. 327-355.

Beydilli, Kemal: "Mustafa III", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV, 2020, s. 280-283.

el-Beyzâvî, Nasuriddin: **Envâru't-Tenzîl Ve Esrâru't-Te'vîli'l-Marûf bi-Tefsîri'l-Beyzâvî**, 5 cilt, C. 1, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mera'şelî, Beyrut, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2015.

Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed el-Kerderî: **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye evi'l-Câmi'u'l-Vecîz fî Mezhebi'l-İmâmı'l-Azam Ebî Hanîifeti'n-Nu'mân**, 2 cilt, C. 2, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî, 1. bs, Beyrut-Lübnan, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.

Bostan, İdris: "Ba'lebek", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 9-11.

Bozatay, Seniz Anbarlı, Demir: "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", C. 6, S: 10, 2014, s. 71-89.

Budeyr, Ahmed b.: **Havâdisü Dımaşki'l-Yevmiyye**, thk. Muhammed Said b. Kasım el-Kâsımî, t.y.

Bulğen, Mehmet, Adnan Bülent Baloğlu: "Tenâsüh", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 40, İstanbul, TDV, 2011, s. 443-446.

Buzpınar, Tufan: "Şam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 315-320.

Çavuşoğlu, Ali Hakan: "Şirbînî, Hatîb", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 189-191.

Demiryent, Emrah: "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", İstanbul, İstanbul

Üniversitesi, 2022.

Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr Ed-, İbn Hacer El-'Askalânî: **Firdevsü'l-ahbâr bi-me'sûri'l-hitâbi'l-muhric 'ala Kitâbu'ş-Şihâb ve me'ahu Tesdîdu'l-kavs ve Müsnedü'l-firdevs**, 5 cilt, C. 3, thk. Fevvâz Ahmed ez-Zümerlî, Muhammed el-Mu'tasımbillah el-Bağdâdî, 1. bs, Beyrut-Lübnan, Daru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, 1987.

Doğan, Muhammet Nur: "Esad Efendi, Ebûishakzâde", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 338-340.

Ebû İziddin, Necla: **ed-Dürûz fî't-Târîh**, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1985.

Ebû Salih, Abbâs, Sâmi Mekârim: **Târihu'l-Muvahhidîni'l-Dürûzi's-siyâsî fî'l-Meşrik'i'l-'Arab**, 2. bs, Beyrut, el-Meclisü'd-Dürzî li'l-bühûs ve'l-enmâ, 1981.

el-Fetâvâ'l-Hindiyye, 6 cilt, C. 1, Bulak, 1893.

Emecen, Feridun: "Fahreddin Ma'noğlu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 80-82.

Emin, Muhammed, İbn Abidîn: **Hâşiye Reddü'l-Muhtâr 'alâ ed-Dürrü'l-Muhtâr: Şerhu Tenvîru'l-Ebsâr**, 6 cilt, C. 5, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1966.

Erken, Adil: "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri", Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2017.

Fığlalı, Ethem Ruhi: "İsnâaşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 142-147.

Gömbeyaz, Kadir: "İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri", Bursa, Uludağ, 2015.

Güner, Selda: "On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler", C. 28, S: 1, 2011, s. 131-148.

Güneş, Hasan Hüseyin: "Rafızilerle Nikâhın Geçersizliği Üzerine Gür Bahçeler 18. Yüzyıl'da Osmanlı Âlimi Ali B. Muhammed El-Muradî'nin Yazma Risalesi", **Alevilik Araştırma Dergisi**, S: 15, 2018, s. 203-218.

Halil el-Muradî, Ebu'l-Fazl Muhammed: **Arfü'l-beşâm fî men Vüliye fetvâ Dımaşkı'ş-Şâm**, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Riyad Abdülhamid Murad, 2. bs, Dımaşk-Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1988.

Halil el-Murâdî, Ebu'l-Fazl Muhammed: **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, 4 cilt, C. 4, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988.

———: **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, 4 cilt, C. 2, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988.

———: **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, 4 cilt, C. 1, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988.

———: **Silkü'd-Dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer**, 4 cilt, C. 3, 1. bs, Mısır, Dâru İbn Hazm, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988.

Haskefî, Muhammed b. Ali El-: **ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr**, 1 cilt, C. 1, ed. Abdülmun'im Halil İbrahim, 1. bs, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Hillî, Ebû Mansur El-: **er-Risâletü's-Sa'diyye**, ed. es-Seyyid Mahmud el-Maraşî, thk. AbdulHüseyin Muhammed Ali Bakkâl, 1. bs, Kum, Dâru's-Safve, 1410.

İbn Abidîn, Muhammed Emin b. Ömer: **el-Ukûdu'd-Dürriyye fî Tenkîhu'l-Fetâva'l-Hâmiye**, 6 cilt, C. 1, Dâru'l-Marife, t.y.

İbn Hallikân, Ebu'l- **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimma**

Abbas Şemsüddîn Ahmed: **sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-'ayân**, 7 cilt, C. 5, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır., Beyrut, 1972.

İbn Teymiyye, Takıyüddin: **Mecmûu'l-Fetâvâ**, 37 cilt, C. 35, thk. Abdurrahman b. Muhammed, Mecmeu'l-Melik Fehd, 2004.

İbnü'l-Cevzî, Sıbt: **Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, 23 cilt, C. 18, thk. Kamil Muhammed Herat, Muhammed Enesü'l-Han, Darü'r-Risale., Dımaşk, Dâru'r-risâleti'l-'alemiyye, 2013.

İbnü'l-Hümam, Kemaleddin: **Fethu'l-Kadîr 'alâ'l-Hidâye**, 10 cilt, C. 6, 1. bs, Bulak, Şeriketü Mektebe ve Matba'atü Musaffâ ve Evlâdihî, 1970.

Îcî, Adudüddin el-: **el-Mevâkıf fî 'İlmi'l-Kelam**, Beyrut, t.y.

İlhan, Avni: "Bâtıniyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 190-194.

Kadı İyâz, Ebu'l-Fadl: **eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukukî Mustafâ**, 1 cilt, C. 1, thk. Abduh Ali Koşak, Dubaî, Câizet Dubâi'd-Düveliyye Li'l-Kur'anı'l-Kerîm, 2013.

Kâdûrî, Yusuf b. Ömer El-: **Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât fî Şerh-i Muhtasaru'l-İmâmu'l-Kudûrî**, 5 cilt, C. 1, thk. Samîr Subhî el-Hicazî, 1. bs, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.

Kandemir, M. Yaşar: "Hadis", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 27-64.

Karaca, Ali: "Azmzâdeler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 350.

———: "Esad Paşa, Azmzâde", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV, 1995, s. 350-351.

Kılıçer, M. Esat: "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 376.

Kirmânî, Ahmed Hamidüddin El-: **Mecmu'atü Risaleti'l-Kirmânî**, thk. Mustafa Galib, 2. bs, Beyrut, el-Müessisetü'l-Câmi'ati'd-Dirasiyye, 1987.

Koç, Yahya: **Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-**

1775, 1. bs, İstanbul, Küre Yayınları, 2021.

———: "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2018.

Kohlberg, Etan: "İmâmiyye Şiası Geleneğinde 'Râfızî' Terimi", çev. Halil İbrahim Bulut, C. 2, S: 2, 2004, s. 117-124.

Köse, Saffet: "İmâdî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, TDV, 2000, s. 171.

Kutlu, Sönmez: "İslâm Mezhebleri Tarihinde Usûl Sorunu", **İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I**, ed. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, 1. bs, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.

Meclisî, Muhammed Bâkır El-: **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, 101 cilt, C. 28, thk. Muhammed Bâkır Behbûdî, 1. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1973.

———: **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, 101 cilt, C. 35, thk. Yahya el-Abidî Zencânî, es-Seyyid Kâzım el-Musevî, 3. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

———: **Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr**, 101 cilt, C. 22, thk. Abdurrahim er-Rabbânî eş-Şirâzî, 3. bs, Beyrut-Lübnan, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Mısrî, İbn Nüceym El-: **el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzü'd-Dekâik**, 8 cilt, C. 5, 2. bs, Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, t.y.

Muhibbî, Muhammed Emin: **Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdiye'l-Aşer**, 4 cilt, C. 3, Beyrut, Dâru Sâdır, 1284.

Murâdî, Ali b. Muhammed b. Murâd: "Akvâlü'l-Eimmeti'l-'Aline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine", C. 6, S: 13, 2014, s. 475-571.

Murâdî, Ali b. Muhammed El-: **Akvâlü'l-Eimmeti'l-'Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine**, thk. Arif b. Mezîd b. Hâmid es-Süheymî, 1. bs,

Medine, Mütemeyyiz, 1438.

Murâdî, Ali b. Muhammed el-: **Akvâlü'l-Eimmeti'l-Âline fî Ahkâmi'd-Dürûz ve't-Teyâmine**, thk. Arif b. Mezîd es-Süheymî, 1. bs, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, t.y.

———: **er-Ravzu'r-Râyiz fî 'Ademi Sıhhati Nikâhi' Ehli's-sünne li'r-Revâfiz**, thk. İbnü'l-Câvî, 1. bs, İbnü'l-Câvî, 2013.

el-Murâdî, Ali: "Akvalü'l-Eimmei'l-'Aline fî Dürûzi ve't-Teyâmine", **Risaletü fî Hükmi'd-Dürûz ve'n-Nusayriyyeti'l-'Aleviyye**, thk. Sülletü Min Talebi'l-'İlm, 1. bs, Dımaşk, Daru Biladi'ş-Şâm, 2013, s. 33-57.

el-Musevî, Şerafüddîn: **en-Nass ve'l-ictihâd**, thk. Ebû Müctebâ, 1. bs, Kum, Matba'atü Seyyidi'ş-Şühedâ, 1404.

Nafı, Basheer M.: "İbn Abdülvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyâsı", çev. Ahmet Aydın, C. 4, S: 8, 2013, s. 203-228.

Ortaylı, İlber: "Kadı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 69-73.

Önemli, Kadri: "Ehl-i Sünnet ve Şia'da Sahâbe Anlayışı", C. 8, S: 3, 2021, s. 240-257.

Öz, Mustafa: "Cebeliâmil", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. EK-1, Ankara, TDV, 2020, s. 251-252.

———: "Dürzîlik", C. 10, S: 7-10, 1995, s. 487-518.

———: "Gâliyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 13, İstanbul, TDV, 1996, s. 333-337.

———: "İmâmiyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, TDV, 2000, s. 207-209.

———: "Nâsıbe", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul,

TDV, 2006, s. 393-394.

———: "Râfizîler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 396-397.

———: "Şîa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 111-114.

Özaydın, Abdülkerim: "İbn Hallikân", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 17-19.

Özel, Ahmet: "Haskefî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, TDV, 1997, s. 387-388.

———: "İbn Âbidîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, TDV, 1999, s. 292-293.

———: "Nablusî, Abdülganî b. İsmâil", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV, 2006, s. 268-270.

Özen, Şükrü: "Mâtürîdî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV, 2003, s. 146-151.

Öztürk, Levent: "Hüsâm Çelebî (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri", C. 3, S: 3, 2001, s. 453-468.

Er-Remlî, Hayruddin: **el-Fetâvâ'l-Hayriyye li-nef'i'l-beriyye 'alâ Mezhebi'l-imâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân**, 3 cilt, C. 2, thk. Saîd el-Mendûh, 1. bs, Mısır, Dâru Envâri'l-Ezher, 2023.

———: **el-Fetâvâ'l-Hayriyye li-nef'i'l-beriyye 'alâ Mezhebi'l-imâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân**, 3 cilt, C. 1, thk. Saîd el-Mendûh, 1. bs, Mısır, Dâru Envâri'l-Ezher, 2023.

Resâilü'l-Hikme, 5. bs, Lübnan, Dârü Liecli'l-Ma'rife, 1986.

Saffar, Ebû İshak İbrahim: **Telhisü'l-edille li-kavâidü't-tevhîd**, C. 1, thk. Angelika Brodersen, 1. bs, Beyrut, Orient Institut, 2011.

Samıkıran, Günay Korkmaz: "Azm-zâde İsmail Paşa'nın Azli ve Mallarının Müsaderesi", S: 49, 2023, s. 267-290.

Samıkıran, Oğuzhan: "Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)", Elazığ, Fırat Üniversitesi, 2013.

Es-Savvâf, Muhammed Şerif Adnan: **Mevsu'atü'l-Üser ed-Dımaşkiyye Tarîhuhâ Ensâbuhâ a'lâmuhâ**, 3 cilt, C. 3, 2. bs, Dımaşk, Beytü'l-Hikme, 2010.

Es-Serahsî, Muhammed eş-Şeybânî: **Şerhu Kitabi es-Siyeri'l-Kebîr**, 5 cilt, C. 5, thk. Muhammed Hasan eş-Şafî, 1. bs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Sinanoğlu, Mustafa: "el-Mevâkıf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 422-424.

Şenzeybek, Aytekin: "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik", C. 31, S: 31, 2011, s. 173-216.

———: "Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri", Konya, Selçuk Üniversitesi, 2001.

———: "Resâilü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları", Konya, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed: **el-İfsâh fî'l-İmâme**, thk. Müessesetü'l-bi'se, 2. bs, Kum, el-Mu'temeru'l-'alemî li-elfiyeti'ş-Şeyhi'l-Müfîd, 1993.

Şeyhîzâde, Damad, Alâüddin El-Haskefî: **Mecmeu'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur ve Me'ahu'd-Dürru'l-Müntekâ**, 4 cilt, C. 1, thk. Halil İmran el-Mansur, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Şimşek, Halil İbrahim: "Murad Buhârî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 185-187.

Tan, Muzaffer: "Geçmişten Günümüze Dürzilik", C. 5, S: 2, 2012, s. 61-82.

Taş, Hatice: "Murâd Buhârî'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015.

Tomar, Cengiz: "Şam", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 311-315.

Uzunpostalcı, Mustafa: "Burhâneddin el-Buhârî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 435-437.

Ünal, Halit: "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 93.

Ünal, Mehmet, Aliye Yılmaz: "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri", C. 9, S: 3 (2), 2014, s. 1535-1549.

Üzüm, İlyas: "İsnâaşeriyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 147-149.

———: "Rec'at", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 504-506.

———: "Şîa (Doktrin)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 116-120.

Yardım, Ali: "Aclûnî, İsmâil b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TDV, 1988, s. 327-328.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Hulûl (İslam Düşüncesinde)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 18, İstanbul, TDV, 1998, s. 341-344.

Yıldız, Tuba: "Bir Katl Davası Işığında Cebel-i Lübnan'da Tanzimat Hukukunun Dürzî Kimliğine Yansıması", C. 22, S: 41, 2020, s. 227-245.

———: "Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Devleti'nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2018.